

İKİ SAVAŞ ARASI TÜRKİYE’DE SANAYİ, İTHALAT VE EKONOMİK KRİZ KISKACINDA ZANAATKÂRLAR*

MURAT METİNSOY

Türkiye’de cumhuriyet dönemi emek tarihçiliğinde dar anlamdaki, sadece fabrika işçilerini kapsayan “işçi sınıfı” ve “emekçi” kavramlarının giderek aşıldığını görüyoruz. Uzun süre fabrika işçileri asli emekçiler olarak tasavvur edildi ve akademik ilgiye mazhar oldu. Fabrika çatısı altında çalışmanın sağladığı fiziksel yakınlaşmanın, işçi sınıfının kolektif bir sınıf kimliği ve politik eylemlilik geliştirmesinde temel koşul olduğu düşünüldü. Kuşkusuz, bu tek başına yeterli olmasa da, yabana atılır bir koşul da değildi.¹ Bu nedenle fabrika işçilerinin kolektif, partili veya sendikal mücadelesinin işçi sınıfının varlığının ve siyasetinin temel bileşenleri olduğu varsayıldı. “İşçi sınıfı”nı, ancak Batı’dakine benzer tarzda örgütlü sanayi işçisi tipolojisinin oluşturacağına dair Avrupamerkezci genel kanı, farklı emekçi grupların tarihçilerin ilgi odağına girmesini uzun süre engelledi. Bu gruplardan belki de en önemlisi zanaatkârlardı.

Oysa Batı’da neredeyse yarım asırdır işçi sınıfının ilk çekirdeğinin zanaatkârlar olduğu ve işçi sınıfı oluşumunun anlaşılması için bu büyük emekçi kesimin araştırılması gerektiği ortaya konulmuştu bile. E.P. Thompson ve onu izleyen sosyal tarihçiler, işçi sınıfı tarihçiliğinde ihmal

* Bu makaleyle ilgili görüşlerini benimle paylaşan Ferdan Ergut, Namık Sinan Turan, Burak Gülboy, Doğan Çetinkaya ve Elif Mahir Metinsoy’a teşekkür ederim.

1 William H. Sewell, Jr. “Zanaatkârlar, Fabrika İşçileri ve Fransız İşçi Sınıfının Oluşumu,” *İşçi Sınıfı Oluşumu*, Ira Katznelson & Aristide R. Zolberg (ed.) (Ankara: Tan Kitabevi, 2012), s. 60.

edilmiş olan zanaatkârları ve onların yaşamlarının farklı veçhelerini tarih yazımının merkezine getirerek, bunların işçi sınıfının oluşumundaki ve sınıf mücadelesindeki rolünü ortaya koymuşlardı.²

Türkiye’de zanaatkârlar, genelde, sanayileşme karşısında yok olmaya mahkûm, geri bir üretim biçimini ve ilişkilerini temsil eden kitleler olarak görüldü. Osmanlı tarihçiliğinde uzun süre zanaatkârlar loncalarının denetiminde, devlet güdümlü, güçsüz, inisiyatif alamayan ve nihayetinde Avrupa sanayi mamulleri karşısında eli kolu bağlı bir şekilde silinip giden bir grup olarak resmedilmişti.³ Son otuz yıl içinde Haim Gerber, Halil İnalıcık, Donald Quataert, Suraiya Faroqhi gibi sosyal tarihçilerin çalışmalarıyla Osmanlı zanaatkârlarına dair klasik, devlet ve lonca merkezli tasavvur önemli ölçüde aşıldı.⁴ Osmanlı’nın Anadolu dışındaki bölgele-
rinde de zanaatkârların varlığı, sanayileşme karşısındaki aktif mücadelele-

-
- 2 Bkz. E.P. Thompson, *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu* (İstanbul: İletişim, 2004). Thompson’ın yaklaşımı ve bunun Türkiye işçi sınıfı tarihi açısından önemi üzerine ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Y. Doğan Çetinkaya, “Sefaletten İhyaya: Türkiye’de İşçi Sınıfı Tarihi ve E.P. Thompson,” *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar*, sayı 17 (Mayıs 2014). Thompson’ın vurguladığı fabrika işçilerinin ve örgütlü işçi hareketinin ötesinde farklı emekçi gruplarının gündelik yaşam deneyimini ve mücadelelerini dikkate alarak erken cumhuriyet Türkiye’sindeki işçi, memur ve köylü emekçiler üzerine yapılmış bir çalışma için bkz. Murat Metinsoy, *İkinci Dünya Savaşı’nda Türkiye: Savaş ve Gündelik Yaşam* (İstanbul: Homer Kitabevi, 2007).
 - 3 Osmanlı bağlamında bu tür bir yaklaşım için bkz. Huri İslamoğlu-İnan (ed.), *The Ottoman Empire and the World Economy* (Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1987); Charles Issawi (ed.), *The Economic History of the Middle East, 1800-1914: A Book of Readings*, (Chicago: University of Chicago Press, 1966); Walt Whitman Rostow, *The Process of Economic Growth* (Oxford: Clarendon Press, 1953).
 - 4 Bkz. Halil İnalıcık, “Capital Formation in the Ottoman Empire,” *Journal of Economic History* 29/1 (1969); Haim Gerber, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700* (Jerusalem: The Hebrew University Press, 1988); Donald Quataert, *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993); *idem*, *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire, 1881-1908: Reactions to European Economic Penetration* (New York: New York University Press, 1983); Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Zanaatkârları* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011).

ri, işçi sınıfının oluşumundaki ve ulus-devlet inşası süreçlerindeki etkileri ortaya konuldu.⁵

Gelgelelim, devlet-elit merkezci modernleşme anlatısının çok baskın olduğu cumhuriyet tarihçiliğine ilişkin aynı şeyi söylemek oldukça güç. Bu döneme dair literatürde, klasik Kemalist ve sosyalist modernleşme anlatıları, zanaatkârların sanayileşme süreciyle birlikte mülksüzleşerek fabrika işçisi haline gelmelerini bir tür ilerleme olarak telakki etti. Kimileri de zanaatkârları sanayileşmenin ve dolayısıyla bilinçli bir işçi sınıfının oluşumunun önünde bir engel olarak gördü. Zanaatkârlığa özcü bir şekilde atfedilen bireysel üretimin meslektaşlar arasında rekabeti veya birbirine kayıtsızlığı getireceği, zanaatkârların kolektif bir kimlik ve eylemlilik geliştirmelerini önleyeceği varsayıldı. Kendi evlerinde veya dükkânlarında, çoğunlukla kendilerine ait olan üretim araçlarıyla çalışmaları, onların işçi sınıfı içinde değerlendirilmelerinin mümkün olmadığı yolunda bir kanıya yol açtı. Kredi ve hammadde temin etme, üretim yapma ya da malın satışı gibi aşamalarda tüccarlarla girdikleri bağımlılık ilişkileri pek dikkate alınmadı. Dahası, kültürelci bir yaklaşımla, bu kesimin geleneksel ideolojileri sebebiyle modernleşme karşısında muhafazakâr kültürün taşıyıcısı olan lumpen proletaryayı teşkil ettiği iddia edildi. Dolayısıyla, araştırma-

-
- 5 Osmanlı'nın Anadolu dışındaki bölgelerindeki zanaatkârlara ilişkin çalışmalar da son yirmi yılda önemli bir mesafe kat etti. Bu açıdan ilk akla gelenler arasında Sherry Vatter, Juan Cole ve John Chalcraft gibi tarihçilerin çalışmaları sayılabilir. Juan Cole ve John Chalcraft'ın Mısır örneğinde gösterdiği gibi, zanaatkârlar kapsamlı ve kolektif dilekçeler veya protestolar yoluyla taleplerini siyasi karar alma sürecine aktardılar. Loncaları aktif bir mücadele aracı olarak kullandılar ve siyaseti önemli ölçüde etkilediler. Farklı stratejilerle varlıklarını sürdürmeye ve haklarını aramaya çalıştılar. Bkz. Juan Cole, *Colonialism and Revolution in the Middle East: Social and Cultural Origins of Egypt's 'Urabi Movement'* (Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1993), s. 164, 188. John T. Chalcraft, *Striking Cabbies of Cairo and Other Stories: Crafts and Guilds in Egypt, 1863-1914*, (New York: SUNY Press, 2004), s. 67-104. Sherry Vatter ise Şam'lı kalfaların geleneksel söylem ve lonca yapılarını da kullanarak verdikleri sınıfsal mücadelelerini ortaya koydu. Bkz. Sherry Vatter, "Militant Journeymen in Nineteenth-Century Damascus: Implications for the Middle Eastern Labor History Agenda," *Workers and Working Classes in the Middle East: Struggles, Histories, Historiographies*, Zachary Lockman (ed.) (New York: State University of New York Press, 1994).

cılar, bir araştırma konusu yapmaya değer görmedikleri zanaatkârlar yerine, devletin onlarla ilgili politikalarını ve bu bağlamda esnaf ve sanatkâr cemiyetleriyle ilgili mevzuatı incelemekle yetindiler.⁶

Bu çalışma Türkiye'nin çok önemli dönüşümler geçirdiği iki savaş arası yıllarda geleneksel ve daha çok sanayi öncesi yaşam tarzına hitap eden zanaatlara dikkat çekerek, emek tarihimizin yukarıda sözü edilen dar çerçevesinin genişletilmesine bir katkı yapmayı amaçlıyor. Söz konusu dönemde sanayileşmeyi gecikmeli yaşayan diğer ülkeler gibi Türkiye'de de esnaf ve zanaatkârlar, köylüler dışındaki en büyük emekçi grubunu oluşturuyordu. Hatta bu grubun "emekçi" denilince sayısal anlamda ilk akla gelmesi gerekenler olduğu söylenebilir.

Gerçekten, Türkiye'de 1927 yılında yapılan sanayi sayımına göre, 65.245 olarak belirlenen sanayi kuruluşundan 59.245'i, yani yüzde 90,8'i 5'ten az işçi çalıştıran küçük kuruluşlardı. Yani çoğu zanaatkârdı.⁷ 1933'te çıkarılan esnaf ve zanaatkârlara kredi verme amaçlı Halk Bankası ve Halk Sandıkları Kanunu uyarınca 1938'de tesis edilen Halk Bankası'na ait verilere göre, dokumacılık, ayakkabıcılık, arabacılık, keçecilik, tabaklık, terzilik ve bakırcılık gibi 51 değişik meslek esnaf ve zanaatkârlık kapsamında yer alıyordu.⁸

6 Örneğin Erdal Yavuz zanaatkâr kesimi sanayileşme sürecinde yok olmaya mahkûm lumpen bir grup olarak görür. Erdal Yavuz, "Sanayideki İşgücünün Durumu, 1923-40," *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler, 1839-1950*, Donald Quataert ve Erik-Jan Zürcher (der.) (İstanbul: İletişim, 1998), s. 176. Feroz Ahmad ise, zanaatkârlığı, ancak işçi sınıfı bilincinin önünde bir engel olması bağlamında inceler. Yine 1930'lardaki meslek cemiyetlerinin işçi sınıfını partinin egemenliği altına sokarak bayramlarda kortejde yer alan protokol kuruluşlarına döndürdüğünü söyler. Feroz Ahmad, "Cumhuriyet Türkiye'sinde Sınıf Bilincinin Oluşması," *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler, 1839-1950*, Donald Quataert ve Erik-Jan Zürcher (der.) (İstanbul: İletişim Yayınları, 1998), s. 135-136.

7 *1927 Sanayi Sayımı* (Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 1969), s. 7.

8 Bkz. *Türkiye Halk Bankası, Türkiye'de Esnaf Kefalet Kooperatifleri ve Mesleki Krediler Durumu* (Ankara: Türkiye Halk Bankası, 1960), s. 9.

Peki, kimdi bu zanaatkârlar? Resmi belgelerdeki tanımları değil de, işçi sınıfı tarihinin odağını fabrika kapılarının dışına çıkararak bizi zanaatkârlarla tanıştıran çalışmaları dikkate alırsak, zanaatkârlarla ilgili, en kapsayıcı olmasa da en açık tanımlardan birinin Eric Hobsbawm'a ait olduğunu görürüz. Hobsbawm'a göre, zanaatkâr sözcüğü belirli bir alanda ustalaşmış bir esnafı ya da bağımsız veya kendisi için çalışan bir küçük dükkan sahibini betimler.⁹ Sayısal olarak zanaatkârlar tüm dünyada, tabii sanayi işçiliğinin damgasını vurduğu 19. yüzyıl Avrupası'nda bile, fabrika ve küçük imâlat sanayii işçilerinden çok daha fazlaydı. Fakat zanaatkârlar Hobsbawm'ın bu tarifinden daha karmaşıktı ve bir o kadar da parçalı ve heterojen bir kesimdi. 19. yüzyılın fabrika işçilerinin daha gerisine giderek zanaatkârların işçi sınıfı içindeki yerini vurgulayan Thompson'ın ortaya koyduğu gibi, zanaatkârlar çeşitlilik arzeden bir gruptu; kendi adına az sayıda işçi çalıştıranlar da vardı aralarında, dar gelirli ve tek başına çalışanlar da. Yine, üretim sürecini kontrol etme konusunda direnenler yanında, giderek tüccarlara ve fabrikalara bağımlı halde varlıklarını sürdürmeye çabalayanlar da vardı.¹⁰ Bu gruplandırmalar artırılabilir: Kent zanaatları, kır zanaatları; yeni oluşan ve yükselen zanaatlar, geleneksel / düşüşe geçen zanaatlar; sanayileşme sürecine entegre olabilenler, olamayanlar; imâlat sektörüne evrilme olanakları olanlar, geleneksel ev ve aile üretimine bağlı kalanlar; ekonomik krizleri fırsata çevirenler ve bundan olumsuz etkilenenler arasında ayırım yapmak mümkün.

Bu makale, iki savaş arası dönemde, modernleşme ve sanayileşmeden olumsuz etkilenen el tezgâhı dokumacıları, ayakkabıcılar, tabaklar, araçlar, keçeciler, terziler ve arabacılar gibi geleneksel zanaatkâr gruplarını inceleyerek, emek tarihçiliğimizin odağını ihmal edilmiş emekçi gruplara kaydırmayı amaçlıyor. Kuşkusuz makalenin sınırları içinde bütün esnaf ve zanaatkâr gruplarını incelememizin imkânı yok. O nedenle, yukarıda belirtilen zanaatkâr grupları örneğinde, Batılılaşma ile tüketim kalıplarında başlayan değişimin, kırsal ekonominin kentsele dönüşümünün,

9 E. Hobsbawm, 'Artisan or Labour Aristocrat?' *The Economic History Review*, New Series, 37:3 (1984), s. 356.

10 Bkz. E.P. Thompson, *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu* (İstanbul: İletişim, 2004), s. 293-294; 325-326.

devletçi sanayileşmenin, ekonomik krizin ve ithal sanayi mamûllerinin zanaatkârlar üzerinde yarattığı etki ve bu süreçlere zanaatkârların tepkisi incelenecek.

Bu dönem, bir anlamda geleneksel zanaatkârların en zor yılları oldu. Sınırlı da olsa kentleşme ve kültürel modernleşme kırsal ya da sanayi öncesi topluma özgü tüketim örüntülerini ve dolayısıyla geleneksel ürünlere talebi azaltmaya başladı. Söz konusu zanaatlar giderek zemin kaybetmeye yüz tuttu.¹¹ Öte yandan, kendilerini uçuruma doğru sürükleyen bir süreç karşısında bu kesimler yine de hayata tutunmaya çalıştılar. Suriye'deki zanaatkârların 1930'larda düzenlediği gibi büyük kitlesel protesto eylemleri yapmadılar veya yapamadılar kuşkusuz.¹² Zira bu ülkelerde zanaatlar ithal ürünlerle ve aynı zamanda Fransız manda idaresiyle kavgalıydı; Türkiye'de ise sanayinin temel üreticilerinden biri devletti. Bir anlamda sanayiye isyan Ortadoğu'da belki Avrupa mallarına ve emperyalizme isyandı, ama bu, Türkiye'de devlete başkaldırı anlamına gelirdi.

Buna karşın, Türkiye'deki zanaatkârlar varlıklarını ve alışıldık geçim kaynaklarını sürdürebilmek için farklı yollarla mücadele ettiler. Daha fazla rekabet ederek, ücretleri veya maliyetleri düşürerek, ithalata ve büyük sanayiye karşı korunma talep ederek, devletin onlar üzerinde kontrol tesis etmek amacıyla kurdurduğu meslek cemiyetlerini kendi çıkarları için birer mücadele ve müzakere aracına çevirmeye çalışarak, basına ve resmi makamlara yazdıkları dilekçe, telgraf ve mektuplarla seslerini devlete ve kamuoyuna duyurarak bunu yaptılar. Kimi zaman da kendi çıkarlarını baltalayan kültürel ve ekonomik değişimi eleştirerek ve yaşam tarzlarını muhafaza ederek, bir anlamda değişimin ivmesini azaltarak hayatta kalmaya çabaladılar. Bu arada, bireysel çalışmaları sonucu birbirlerine duyarsızlıkla itham edilen zanaatkârlar, hem kendi sektörleri

11 Savaşlar, Ermeni tehciri ve nüfus mübadelesiyle Anadolu'nun batısı ile doğusunda bu zanaatların ehli olan büyük bir gayrimüslim kesimin ortadan kalkmasının bunda rol oynadığının da altını çizmeliyiz.

12 1930 ile 1933 arasında Halep'te ithal malı tekstil ürünlerinin ve ayakkabıların on binlerce zanaatkâr tarafından protesto edildiği eylemler için bkz. Elisabeth Longuenesse, "Labor in Syria: The Emergence of New Identities," *The Social History of Labor in the Middle East*, Ellis Jay Goldberg (ed.) (Boulder, Colo.: Westview Press, 1996), s. 105.

içindeki meslektaşlarıyla hem de bir şekilde ilişki içinde oldukları diğer zanaatkarlarla (arabacılar ile saraçlar veya tabaklar ile ayakkabıcılar gibi) ortak “düşman”larına karşı birlikte ses çıkarmaya çalıştılar.

İki Savaş Arası Dönemde Geleneksel Zanaatların Düşüşü

Geleneksel zanaatlar Osmanlı ekonomisinin özellikle 19. yüzyıldaki dünya kapitalizmiyle bütünleşme sürecinden derinden etkilendi. Kuşkusuz zanaatlar bir günde yıkımın eşiğine gelmedi. Toplam üretim içindeki payları düşmeye devam etti. Ancak, zanaatkarların büyük bölümünün bu sürece entegre olmaya çalışmaları ya da direnmeleri, önemli bir bölümünün üretim faaliyetlerini öyle ya da böyle sürdürmesini sağladı. Kimileri de zanaatlarını terkederek işsiz kaldı, farklı sektörlere yöneldi. Öte yandan, sanayideki gelişimin oldukça yavaş olması dolayısıyla, 1930’lu yıllara dek Türkiye imalat sektörü büyük ölçüde zanaatlara dayalı üretim yapısını sürdürdü.¹³

İki savaş arası dönem, her ne kadar öyle çok hızlı ve köklü bir sanayileşme ivmesiyle zanaatların silinip süpürüldüğü bir dönem olmasa da, zanaatlar açısından farklı meydan okumaların yaşandığı bir zaman aralığı oldu. Bu dönemde zanaatkarların ekonomik durumunu sarsan üç temel gelişme gözlemliyoruz: Lozan Antlaşması’nın hükümleri gereğince 1920’ler boyunca izlenmek zorunda kalınan ve 1916’nın görece düşük gümrük vergilerine dayalı liberal dış ticaret rejimi sonucunda artan ucuz ve bol sanayi ürünleri ithalatı; ardından gelen ve hem fiyatları hem de talebi dibe vurdurarak pazarları daraltan 1929 Ekonomik Krizi; ve son olarak, 1930’lardaki devletçi sanayileşme süreciyle daha önce zanaatkarların ürettiği ürünleri giderek daha fazla sayıdaki orta ve büyük sanayi işletmelerinin üretmeye başlaması... Tüm bu süreçte, düşen fiyat-

13 Örneğin iplik eğirmeciliği Avrupa’nın ucuz ve kaliteli sanayi iplikleri nedeniyle bitmeye yüz tutmuştu, ama bu sefer dokumacılar ithal ipliklerle yerel beğenilere hitap eden kumaşlar üreterek ve emek-yoğun dallara ve süreçlere ağırlık vererek, belirli ölçüde de Avrupa ticaretine bağımlı hale gelerek varlıklarını koruyabilmişlerdi. Bkz. Şevket Pamuk, *Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi* (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2012), s. 137-142; ayrıca bkz. Quataert, *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution*, ve Faroqhi, *op.cit.*, s. 56-57.

lar yanında zanaatkârlar ucuz ithal ürünlerle ve sanayi tarafından üretilen görece daha hesaplı ürünlerle rekabet etmek zorunda kaldı.

Kuşkusuz bu gelişmelerin tüm zanaat gruplarını aynı şekilde etkilediği söylenemez. Örneğin savaşın yarattığı yıkım sonrası yeni devletin alt yapısının oluşturulduğu bir dönemde inşaat faaliyetlerinin arttığı kentlerde marangoz ve inşaat ustalarının ya da buğday fiyatlarının düştüğü bir dönemde fırıncıların bu süreçten en azından zararlı çıkmadığı söylenebilir. Kimi zanaatlar uluslararası ticaretin daralmasını, korumacı politikaları veya bazı girdi fiyatlarındaki düşüşü avantaja çevirebiliyor ya da en azından kayıplarını telafi edebiliyorlardı. Ancak genel eğilim, zanaatların sanayileşme-mekanizasyon, ekonomik kriz ve ucuz ithal sanayi ürünleri karşısında zemin kaybetmeleri yönündeydi. Özellikle yeni üretim teknikleri karşısında giderek dezavantajlı konuma düşen el tezgâhlarında kumaş, halı ve kilim dokumacılığı, terzilik, arabacılık, ayakkabıcılık, keçecilik, küçük ölçekli tabaklık ve saraçlık gibi geleneksel zanaatlar bu dönemin sanayileşme sürecinden ve miktarı azalsa da devam eden tüketim malları ithalatından olumsuz bir şekilde etkilendi.

Bu arada, ekonomik kriz sonucunda dış ticaretin daralması ve bunu izleyen ithal ikameci sanayileşme süreci otomatik olarak küçük zanaatların korunmasını getirmedi. Dış ticaret, 1930'ların başlarında kriz nedeniyle durma noktasına gelse de, 1933 ile 1938 arasında hem ara mamûller hem de temel tüketim malları ithalatı toparlanmayı başardı.¹⁴ Zira sanayi mallarının ithalatı aynı zamanda ülkenin savaş sonrası inşasının da kaçınılmaz bir sonucuydu. Diğer yandan 1930'larda ivme kazanan sanayileşme siyaseti, daha önce zanaatkârlarca üretilen ve pazarlanan pek çok tüketim maddesinin seri ve daha düşük maliyetle üretimi anlamına geliyordu. Bu süreçte çok sayıda zanaatkâr grubu ithal ürünler kadar yeni türeyen yerli sanayinin seri-ucuz üretiminden de sıklıkla şikâyet edecekti.¹⁵ Ayrıca, 1920'lerin sonuna dek ucuz ithal malı iplik, kumaş boyası, kumaş, ham deri gibi girdilerden yararlanan zanaatkârlar için bu

14 Yahya Sezai Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi 1923-1950*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002) s. 115-116.

15 “Küçük Sanayicilerin Temennileri: Büyük Sanayi Erbabının Rekabetinden Şikâyet Ediyorlar,” *Son Posta*, 26.05.1936.

tür girdilere koyulan yeni gümrük vergileri ekstra bir maliyet oluşturmaya başlayacaktı.

Son olarak cumhuriyetin laik reformlarıyla birlikte en azından kent merkezlerinde Batılı bir tarz-ı hayatın teşvik edilmesi tüketim kalıplarında çok geniş olmasa da bir değişmeye neden oldu. Şapka reformu, başörtüsü yasakları, cüppe ve sarık gibi dini kisvelerin din adamları dışındakilere yasaklanması, bazı vilayetlerde yöreye özgü peştamal, potur, şalvar ve atkı gibi giysileri yasaklama girişimleri, bunları ikame etmeye dayalı Batılı temel tüketim maddelerinin ithalatı ve tüketimiyle el ele yürüdü. Kılık kıyafet yanında ev eşyalarında da klasik oryantal tarz ve üslûplar yerine Batılı tarzda, yalın ve kübik formlar öne çıkmaya başladı.¹⁶ Her ne kadar 1930'larda yerli malı tüketimi devlet tarafından desteklense ve iç pazardaki yerli sanayi ürünlerinin oranı artsa da, tüketim alışkanlıklarının değişmeye başlaması nedeniyle yeni tüketim malları ithalatı devam etti.¹⁷

Evlerde El Tezgâhlarında Çalışan Dokumacılar

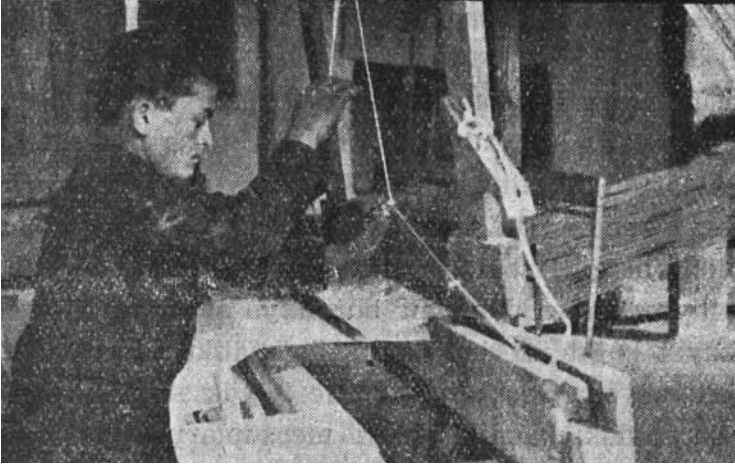
Türkiye'de el tezgâhlarında pamuklu kumaş, halı ve kilim imalatı tüm Anadolu'da yüzyıllardan beri yaygın bir üretim faaliyetiydi.¹⁸ 19. yüzyılda Avrupa'dan gelen ucuz ve kaliteli iplikler nedeniyle iplik eğirme artık bitmeye yüz tutmuş olsa da dokumacılık gerilemiş, ama yok olmamıştı. İki savaş arası dönemde genelde Hindistan, İtalya, Mısır ve Japonya'dan ithal edilen ucuz ipliklerle dokumacılık yapılıyordu.¹⁹ Zanaatkârlar evlerinde veya küçük atölyelerdeki el tezgâhlarında, çoğunlukla tüccarların sağladığı iplik ve boya gibi hammadde ile kaput bezi, üslük, astar,

16 Gülname Turan, *Türkiye'de Erken Cumhuriyet Döneminde Zanaat ve Endüstri Üretiminde Tasarım* (Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Sanat Tarihi, 2009), s. 144.

17 Bkz. Nevin Coşar, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Tüketim Alışkanlıkları," *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Esnaf ve Ticaret*, Fatmagül Demirel (der.) (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012), s. 218, 225.

18 Bkz. Donald Quataert, "Ottoman Women, Households and Textile Manufacturing, 1800-1914," *Workers, Peasants and Economic Change in the Ottoman Empire, 1730-1914* (İstanbul: The ISIS Press, 1993), s. 81-95.

19 Halûk Cillov, *Denizli El Dokumacılığı Sanayii* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi İktisat ve İktisaiyat Enstitüsü Neşriyatından-İsmail Akgün Matbaası, 1949), s. 77-78.

Gömme tezgâhlarda dokuma yapan bir çocuk (Cillov, s. 69).

çarşaflık, diril, tisör, zefir, yataklık, peştamal, mendil, peşkir, halı ve kilim gibi Anadolu insanının kullandığı temel dokuma ürünlerini üretiyorlardı. Dokumacılık alanında en kaliteli ve bol üretim yapan merkezler Ege ve Akdeniz bölgelerinde yer alıyordu. Denizli, İzmir, Uşak, Manisa, Balıkesir, Burdur ve Isparta el tezgâhı dokumacılığının en önemli merkezleriydi.²⁰ Bunun yanında Mersin, Adana, Gaziantep, Diyarbakır, Kayseri, Sivas gibi dokumacılık alanındaki önemli merkezlerle birlikte Anadolu'ya yayılmış bir şekilde evlerde üretim yapan el tezgâhı dokumacıları ülkenin toplam tekstil üretiminin yüzde 30'u civarında bir üretimde bulunuyorlardı. 1937 yılı itibarıyla, Denizli tek başına Türkiye'deki toplam pamuklu el dokumalarının yüzde 37,3'lük kısmını üretmişti. Türkiye'de tahmin edilen yaklaşık 90.500 el tezgâhı dokumacısının da 21.000'ini bu il barındırıyordu.²¹

20 Şevket Süreyya [Aydemir] (ed.), *Ege Günü I* (Ankara: Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, 1934), s. 39.

21 Cillov, *op.cit.*, s.19-20. Bu rakamlar, Cillov'un da belirttiği üzere, Türkiye'nin o dönemdeki İstatistik Umum Müdürlüğü'nün verileridir. El dokumacılığı

El tezgâhlarında kumaş, halı ve kilim dokumacılığı iki savaş arası dönemde en çok sıkıntı çeken zanaatlardan biri oldu. Her ne kadar bu kesim için en büyük şok 1929 Ekonomik Krizi'yle gelse de, kriz öncesi dönemlerde de zor zamanlar yaşıyordu. Avrupa'nın ucuz fabrika dokumalarıyla uzun süredir yıpratıcı bir rekabet içindeydiler. Geçen yüzyıldan beri ucuz ithal dokuma ürünlerinin kolaylıkla iç pazara girmesi el tezgâhlarında dokuma ve iplik üretimini daraltmıştı. Yine de zanaatkârlar yerel pazarlar için evlerinde küçük ölçekli üretimle hayatta kalmayı başarmışlardı.²²

Bu rekabet ve mücadele 1930'lu yıllarda da devam etti. Zira bu dönemde tekstil ürünleri ithalatı azalsa da kesilmemişti.²³ Özellikle 1935 ile 1939 yılları arasında Rus ve Japon pamuklu dokumalarının yüksek miktarlarda ithalatı dokumacılık için önemli bir darbe oldu.²⁴ Büyük Buharan ise fiyatları daha önce görülmemiş derecede aşağıya çekerek durumu daha da kötüleştirdi.

O dönemde Türkiye'de bulunan yabancı bir gazetecinin konuştuğu bir halı dokumacısı, müşterilerin artık ucuz halıları tercih etmeye başladıklarını söyleyerek dert yanıyordu. Dokumacı ustası, Avrupa'da üretilen ucuz halıların Türkiye'de ve Arap ülkelerinde pazarları istila etmesiyle ilgili serzenişte bulunuyordu. Ayrıca Anadolu'daki dokumacılar Yunanistanlı ve Suriye'deki Ermeni meslektaşlarıyla kıyasıya bir rekabet içindeydi. Bu durum da Anadolu dokumacıları için pazarı daraltan bir etkendi.²⁵ Üstüne üstlük, 1930'ların ikinci yarısında Rusya ve Japonya'dan gelen dokuma ürünleri Türkiye'de pazarlara akın etmeye başlamıştı. El tezgâhında üretilmiş ürünlere göre hem daha hesaplı hem de daha kalite-

sektöründe bilgi toplamanın güçlüğü ve istatistik teşkilâtının o dönemki yetersizliği dikkate alındığında, gerçek rakamların bunların üzerinde olma ihtimali çok yüksekti.

22 Şevket Süreyya [Aydemir], *op.cit.*, s. 63.

23 Türkiye'nin toplam pamuklu ithalatı 1931'de 17.500 ton civarındayken bu miktar 1930'lar boyunca yüksek gümrük vergilerine rağmen 10.000 ile 13.000 ton arasında değişen seviyelerde tutunacaktı. Cillov, *op.cit.*, s. 151.

24 Cillov, *op.cit.*, s. 151-152.

25 Harold C. Armstrong, *Turkey and Syria Reborn: A Record of Two Years of Travel* (London: J. Lane, 1930), s. 176.

li olan bu ürünler Anadolu'nun geleneksel üreticilerine büyük bir darbe indirmişti.²⁶

Ekonomik kriz sonrası, 1934 yılı itibarıyla, gerek iç gerekse dış piyasalar pek çok dokumacıyı ürünlerini azaltmaya, hatta kimi üreticileri üretimi durdurmaya sevk edecek derecede kötü etkilemişti.²⁷ Bunun yanında, farklı tür ve renklerde iplikler ve kumaş boyaları gibi ara ürünlerde giderek daha fazla sanayi ürünlerine bağımlılık geliştirmeleri ve yeni tekstil fabrikalarının ortaya çıkışı zanaatkarları iyice darboğaza düşürdü.²⁸

Önemli bir halı dokumacılığı merkezi olan Isparta yöresindeki halı dokumacıları hakkında bilgi veren 1936 tarihli bir rapora göre, gerek el tezgâhlarının sayısı gerekse toplam üretim miktarları keskin bir şekilde düşüş göstermişti. Isparta'da halı dokumacılığı geleneksel olarak evlerde yapılan ve bir usta çevresinde aile efradının emeğini kullanan oldukça yaygın bir imalat sektörüydü. 1936 yılında, yaklaşık 12 ile 40 yaşları arasında 3000 kadın ve çocuk evlerde halı dokuyordu. Bu ürünlerin bir kısmı iç pazara sunuluyor, bir kısmı da tüccarlara verilerek onlar üzerinden dünya pazarlarına ulaşıyordu. Fakat Avrupa ülkelerinin ve ABD'nin uyguladığı yüksek gümrük tarifeleri bu üreticileri büyük bir çıkmaza sokmuştu. 1927'de toplam üretim 200.000 metrekare iken, bu miktar 1935'te 60.000 metrekareye düşmüştü. Buna mukabil, tezgâhlarda çalıştırılan kadın ve çocuk işçilere verilen ücretler de metrekare başına 400 kuruş civarından 200 kuruş seviyelerine düşmüştü.²⁹ Bir anlamda süreç hem ustaların kazançlarını hem de onların evlerde çalıştırdıkları işçilerin ücretlerini dramatik bir şekilde azaltmıştı.

Zanaatın içinde düştüğü zor durum, dokuma tezgâhlarındaki çalışma koşullarını da kötüleştirdi. CHP'nin Isparta parti müfettişi Bekir Kaleli'nin 1935 yılına ait teftiş raporuna göre, yöredeki pek çok kadın ve çocuk dokuma tezgâhlarında çalışıyor, çoğu sağlıksız ve zor koşullar altında üretim yapıyordu. Çalışma süreleri ise gün doğumu ile gün

²⁶ Cillov, *op.cit.*, s. 152.

²⁷ Şevket Süreyya [Aydemir] (ed.), *Ege Günü I* (Ankara: Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, 1934), s. 39.

²⁸ *Ibid.*, s. 64.

²⁹ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi Cumhuriyet Halk Partisi Kataloğu, BCA CHP [490.1/726.481.1], 21.01.1936.

Kızılcabölük'te mazura hazırlayan kadın ve çocuklar (Cillov, s. 139).

batımı arasını bulabiliyordu. Zanaatkârların kazançları da çok düşüktü. Gündelikler 10 kuruş ile 30 kuruş arasında değişiyordu. Bilhassa tüccarlar için üretim yapan ustaların ve onların yanında çalışan işçi, kalfa, çırak gibilerinin kazançları parti müfettişini bile şaşırtacak derecede düşük seviyelerdeydi.³⁰

Yeni yeni kurulan sanayi tesisleri zanaatkârlar için önemli bir tehditti. Nazilli'de 1935'te kurulan Sümerbank tekstil fabrikası neredeyse tüm Ege Bölgesi'nin toplam kumaş talebinin üç katından fazla kapasitede üretim yapıyordu.³¹ Dolayısıyla bölgede iç pazara üretim yapan el tezgâhları için büyük bir pazar kaybı yaratarak el tezgâhı üretiminin azalmasında rol oynuyordu. Bundan dolayı, 1930'ların sonunda fakirleşen ve daha fazla kazanç arayan Denizlili usta ve kalfaların Nazilli fabrikasında çalışmaya başladıkları görülmüyordu.³² Aynı dönemde komşu kent Manisa'nın önemli dokumacılık merkezi Kula'da Çolakoğulları ailesince kurulan dokuma fabrikası ise 300 kişilik bir işçi kadrosuyla ve ileri teknolojiyle düşük maliyetli seri üretim yapıyordu. Kula ve çevresinde-

30 BCA CHP [490.1/726.485.1], 01.01.1936.

31 Şevket Süreyya, *Ege Günü I*, s. 64.

32 Cillov, *op.cit.*, s. 149.

ki dokumacılar, bu fabrikaları dokumacılık zanaatının gerilemesinin en büyük müsebbibi olarak görüyorlardı. Bu fabrikalar yüzünden, yörede el tezgâhlarında üretim yapan ustalar ve yanlarında çalışanlar genellikle işlerini bırakarak, iş aramak için komşu kentlere akın ediyorlardı.³³ Bir kısmı da ya Çolakoğulları gibi fabrikalarda çalışmaya başlıyor ya da kendi evlerinde fabrikanın sağladığı girdilerle fason imâlat yapıyorlardı.³⁴

Bu anlamda süreç, önceleri üretim ve pazarlama sürecini kontrol eden ustaların ve ağır çalışma şartlarına rağmen kendi yaşam alanlarında, kendilerini daha güvende hissettikleri ortamlarda üretim yapan işçilerin işsiz kalarak veya fabrikalarda iş arayarak işgücü rezervi haline gelmeleri yönünde işliyordu.

Bu arada Nazilli ve civarında, gerek bağımsız ustaların gerekse fabrikalara ve tüccarlara krediyle ve ara mallarla bağımlı hale gelmiş ustaların yürüttüğü ev imâlatındaki çalışma şartları çok ağır, düzensiz ve sağlıksızdı. Haluk Cillov'un o yıllarda bizzat bölgeyi gözlemleyerek yaptığı çalışmaya göre, özellikle kadın ve çocuklar yükün en büyük bölümünü taşıyordu. Dokumacıların yüzde 85'i evliydi ve çoğunlukla işgücü bulmak amacıyla evleniyor ve çocuk yapıyorlardı. Eşleri ve çocukları da, usta olan aile reisi ile birlikte çalışıyordu. Aile aynı zamanda bir tür ticari işletmeydi. Usta statüsündeki erkek ile işçi statüsündeki karısı ve çocukları arasında, kadın ve çocukların tezgâhta dokuma yapması, erkeğin ise iplik ve boya tedariki ve malın satışı gibi organizasyonel işlerle uğraşması şeklinde, daha çok erkek usta lehine işleyen bir işbölümü vardı. Özellikle çocuklar devamlı ustanın emrine amade çalışıyordu. Öyle ki, çocuk daha konuşmayı öğrendiği küçük yaşlarda başlıyordu tezgâhı öğrenmeye. Denizli yöresinde, çocukların bu durumlarını yansıtan “Doğar doğmaz ayağıma iplik dolaştı” adlı bir türkü bile yakılmıştı. Ustalar arasında çocuklarını çalıştırmak için okula göndermemek yaygındı.³⁵

33 Manisa mebusları Asım Tümer, Faik Kurdoğlu, Hikmet Bayur, Hüsnü Yaman, Kani Karaosman, Kazım Nami Duru, Kenan Örer, Osman Erçin, Rıdvan Nafiz Edgüder, Yaşar Özey'in raporlarının özetleri, BCA CHP [490.1/684.317.1], 15.12.1935.

34 Hikmet Kıvılcımlı, *Türkiye İşçi Sınıfının Sosyal Varlığı* (İstanbul: Sosyal İnsan Yayınları, 2008), s. 29.

35 Cillov, *op.cit.*, s. 127.

Cillov'un incelediği 102 dokumacıdan 15'i aile dışından kalfa ve çırak istihdam ediyordu. Bunlar genelde bekâr veya daha fazla tezgâhı olan ustalardı. Ustalar bu dışardan gelen çalışanlarına olabildiğince çok iş yükler, verebildiği en düşük ücreti vermeye çalışırdı. Mesai özellikle bunlar için kısa bir yemek arası dışında aralıksız gün doğumundan gün batımına kadar devam eder, kimi zaman geceleri de sürer, günlük çalışma müddeti 8 ile 14 saat arası değişirdi. Denizli, Babadağ ve Buldan'da elektrikten yararlanılarak gece mesaisi yapılabilirken, elektriğin olmadığı bucaklarda ve köylerde kandil ışığı altında, çalışanların gözlerinin bozulmasına yol açan zor ve yorucu bir gece mesaisi yapılırdı.³⁶

İplik ve dokumalar için nemli ve serin bir ortam gerekmesi nedeniyle, çalışma yerleri genelde çok soğuk ve nemliydi. Kışları nemi azaltmamak ve maliyetten kısmak için ısıtma yapılmazdı. Nemli ve serin bir ortam yaratmak amacıyla dokumacılar yerin bir metre derinliğine zemini toprak bir çukur kenarına kurulan tezgâhta, yarı beline kadar çukurun içinde çalışırdı. Bu yüzden usta ve işçilerin çoğu romatizmadan mustarıptı. Boya işleri de aynı yerde yapıldığından işyeri nefes alınamaz hale gelirdi. Tüm bu fiziksel şartlar yanında, dokumacıların beslenmesi kazançlarının düşmesi nedeniyle oldukça kötüydü. Gün içinde sadece peynir, zeytin, ekmekle çalışanların sayısı bir hayli yüksekti. Ustalar ve işçileri arasında geceleri kandil ışığında çalışmaktan dolayı da görme kusurları çok yaygındı.³⁷

Kazançlar ise oldukça düşük seviyelerdeydi. Cillov'a göre, bunun sebebi ithal ürünlerin ve yerli sanayinin rekabetiydi. 1938'de beş nüfuslu bir aileye ve tek bir tezgâha sahip olan bir ustanın aylık kazancı 25 TL civarındaydı. Bu miktar, bir dokuma fabrikası kalfasının 30-35 TL olan kazancından bile düşüktü. Bu durum İkinci Dünya Savaşı yıllarında ithalatın kesintiye uğramasıyla geçici de olsa düzelecek ve kazançlar 100 TL civarına çıkacaktı.³⁸ Ancak bu sefer de, savaş yıllarının temel tüketim maddelerindeki dizginlenemeyen astronomik enflasyon oranları kazanç ve ücretlerdeki artışı sınırlandıracaktı.³⁹

³⁶ *Ibid.*, s. 131-130.

³⁷ *Ibid.*, s. 132-133.

³⁸ *Ibid.*, s. 135.

³⁹ Savaş yıllarında gerek ithalatın kesilmesi, gerek ihtikâr, yani stokçuluk ve

Buldan'da bir atölye (Cillov, s. 68).

Halı tezgâhlarının yaygın olduğu Uşak gibi bir merkezdeki üretim rakamlarına bakılırsa, üretim miktarları 1930'ların ortalarında dibe vurmuştu. 1927 yılının 450.000 metrekaare civarındaki üretimi ve bunun getirdiği 2.400.000 TL'lik kazanca karşılık, 1936'da üretim 3000 metrekaareye düşmüş, toplam kazançlar da 9000 TL civarında kalmıştı.⁴⁰ Üretimde 150 kat, kazançlarda ise 266 kat civarında bir azalma söz konusuydu ki, bu kâr marjının çok keskin bir şekilde düşmesi demektir. Yörenin dokumacılarının sıkıntılarını basından takip etmek mümkündür. *Son Posta*, 1932 tarihli bir haberde Uşak'taki halı tezgâhlarının sıkıntıla-

karaborsa, gerekse hükümetin savunma harcamalarını karşılamak için para basması nedeniyle ekmek, yumurta, et, süt, peynir, yoğurt, zeytin, sadeyağ, fasulye, mercimek, nohut, gazyağı, odun ve kömür gibi temel ihtiyaç maddelerinde yüzde 400'lere varan artışlar gözlemlendi. İkinci Dünya Savaşı yıllarındaki enflasyon nedeniyle ücretlerin alım gücündeki düşüş ve ücretli kesimlerin yoksullaşması konusunda bkz. Metinsoy, *İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye*, s. 62-66.

40 Önder Küçükerman, *Batı Anadolu'daki Türk Halıcılık Geleneği İçinde İzmir Limanı ve Isparta Halı Fabrikası* (Ankara: Sümerbank/Sümerhalı, 1990), s. 21.

rını gündeme getiriyor, eskiden bin tezgâhın işlediği vilayette şimdilerde yüz tezgâhın ayakta kalabildiğine dikkat çekiyordu.⁴¹

1927-88 Yılları Arasında Uşak Halı Tezgâhlarında
Üretilen Halı Miktarı (Metrekare) ve Kazançlar (TL)

Yıllar	Üretim Miktarı (Metrekare)	Toplam Kazanç (TL)
1927	450.000	2.400.000
1928	420.000	2.196.000
1929	400.000	1.150.000
1930	300.000	1.500.000
1931	225.000	500.000
1932	50.000	500.000
1933	35.000	110.000
1934	10.000	31.000
1935	5000	15.000
1936	3000	9000
1937	9200	27.000
1938	16.000	49.000

Önder Küçükerman, *Batı Anadolu'daki Türk Halıcılık Geleneği*
İçinde İzmir Limanı ve Isparta Halı Fabrikası (Ankara: Sümerbank/Sümerhalı,
1990), s. 21.

Anadolu'nun diğer bölgelerinde yer alan dokuma tezgâhı merkezlerinde de durum aşağı yukarı aynıydı. Örneğin, o dönemde Gaziantep'te yaşayan Mitat Enç'e göre, 1930'larda kentte kurulan büyük tekstil fabrikaları, evlerinde el tezgâhlarıyla üretim yapan dokumacıları vurmuştu. 1930'ların sonlarında bölgede tüketilen kumaş, giysi ve halıların çoğu fabrikalar tarafından üretilir olmuş, bunları üreten önemli bir kesimi pazarın dışına itmiş veya kendine bağımlı kılmıştı.⁴² Yani zanaatkarları işçileştirmiş ya da belirli ara ürünleri üreten taşeronlar haline getirmiş-

⁴¹ "Uşak'ta," *Son Posta*, 21.10.1932.

⁴² Mitat Enç, *Selamlık Sohbetleri* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2007), s. 221.

ti. Benzer bir durum Kuzey Anadolu’da da yaşıyordu. Karadeniz Bölgesi’nin zanaatkarları da Karadeniz üzerinden gelen ucuz Japon ve Rus sanayi mamûllerinin rekabeti karşısında tutunamıyorlardı. Nisan 1932’de Samsun, Ladik ve Merzifon’da yüzlerce dokumacı zanaatkar ve esnafın ucuz Japon kumaşlarının, Rusya’dan gelen manifatura ürünlerinin ve hazır kıyafetlerin piyasaya sürülmesi nedeniyle büyük kayıp yaşadıkları bildiriliyordu.⁴³

Ayakkabıcılar

Sanayileşmenin ve ithalatın hasar verdiği bir başka zanaat dalı ayakkabıcılıktı (o dönemin ifadesiyle pabuççuluk ya da kunduracılık). 1932 Mayıs’ında *Son Posta* gazetesinde yayınlanan bir ayakkabıcının mektubunda, yeni kurulan büyük ayakkabı fabrikaları yüzünden kundura imâl eden küçük ölçekli ayakkabıcıların işsiz kaldığından dert yanılıyordu. İstanbul’da, 1927 yılından sonraki beş yıl içinde yaklaşık 30 bin kundura imâlatçısı usta ve kalfanın hem büyük sanayinin ucuz üretimi hem de ucuz ithal ayakkabılar karşısında işlerini bırakmak zorunda kaldıkları belirtiliyordu.⁴⁴

Zamanının önde gelen halkbilimcilerinden ve Anadolu’daki zanaatlar üzerine monografiler hazırlamış olan Mehmet Halit Bayrı’nın 1935’te Balıkesir’deki pabuççular üzerine yaptığı gözlemlerde benzer bir durumdan söz ettiğini görüyoruz. Buna göre, son birkaç yıla kadar sayıları 150 olan pabuççuların üçte biri kepenk indirmek zorunda kalmıştı.⁴⁵ Pabuççular, bunun sorumlusu olarak Avrupa’dan ithal edilen kauçuk ayakkabıların görüyorlardı. Ayrıca, Sümerbank fabrikasını, yani Sümerbank Beykoz Deri ve Kundura Sanayii Müessesesi’ni ucuz ayakkabı yapmakla suçluyorlardı. Hüseyin Avni Şanda, ayakkabıcıların bu konudaki serzenişlerinin 1930’lar boyunca sürdüğünü belirtir. Ancak İkinci Dünya Savaşı yıllarında ithalatın kesilmesi bir miktar rahatlatma yaratacaktı.⁴⁶

43 “Samsun Tacirleri Japon Dampingi Karşısında Şaşırdılar,” *Son Posta*, 02.04.1932.

44 “Halkın Sesi,” *Son Posta*, 02.05.1932.

45 Mehmet Halit Bayrı, “Balıkesir’de Pabuççuluk,” *Halk Bilgisi Haberleri*, Sayı: 48 (9 Mayıs 1935), s. 289.

46 Hüseyin Avni [Şanda], “Harp Senesi İçinde Fabrikalarımızın Faaliyeti Arttı mı

1930’larda bir ayakkabı imâlathanesinde çalışan zanaatkârlar.

Esnaf Meslek Mecmuası, sayı: 8 (Haziran 1934), s. 3.

Gerçekten, büyük kısmı ithal malı olan (o dönemdeki en meşhur marka *Gislaved* ya da Anadolu insanının lûgatında lastik papuçla eşanlamlı hale gelen *Gıslavet*) ve yerli sanayi tarafından da üretilmeye başlanan kauçuk ayakkabılar hem daha ucuzdu hem de piyasada kolaylıkla bulunabiliyorlardı. Su çekmedikleri, kolay temizlendikleri ve kalın yün çorap ve meslerle giyilebildikleri için kullanışlıydılar. Bir zanaatkâr, bir çift düşük kaliteli deri ayakkabıyı 2 ile 3 TL civarında satarken, fabrika mamûlü kauçuk ayakkabılar 120 kuruşa pazara sunuluyordu. Yine, ithal Japon veya Avrupa menşeli ayakkabıların çifti Türkiyeli tüccara, yüksek gümrük tarifelerine rağmen 20 kuruşa mâl oluyordu. Böylece tüccarlar yüksek kâr oranıyla bile bu ayakkabıları el yapımı ayakkabılardan daha düşük fiyata piyasaya sürebiliyorlardı. Sonuçta tüccarların da, tüketicilerin de kârlı bulduğu bu ayakkabılar ithal edilmeye devam ediyor ve tü-

Azaldı mı?” *İktisadi Yürüyüş*, Sayı: 27 (Ocak 1941), s. 11; ayrıca bkz. Bayrı, “Balıkesir’de Pabuçculuk,” s. 297.

keticiler katında da talep görüyordu. 1930’larda bu kauçuk ayakkabılar neredeyse Anadolu’nun ücra köylerine kadar girmişti.⁴⁷

“Kara Tabaklar”

Tabaklık (o dönemdeki ifadesiyle debbağlık ya da sepicilik), yukarıda anlatılan zanaatlarla benzer bir kaderi paylaşıyordu. Ham deriyi oldukça zahmetli bir çalışmayla işleyerek, ki bu amaçla hayvan dışkılarından yararlanılırdı kimi zaman, kullanıma hazır hale getirme konusunda ihtisaslaşan tabaklık geçmişte çok yaygın ve kazançlı bir meslekti. Gerçi, az sayıdaki sermayedar tabak için halen kârlı olmaya devam ediyordu. Ama “*ağalar*” denilen bu kesime karşı kendilerini “kara tabak” diye tanımlayan küçük ölçekli tabaklar için hayat oldukça zorlaşmıştı. Bu kesimler dikkate alındığında tabaklık, cumhuriyetin ilk yıllarında artık eski kazançlarını ve saygınlığını önemli ölçüde yitirmişti.

Tabaklık da 1930’lu yıllara ekonomik krizin etkilerini üzerinde hissederek girdi. Buna büyük çapta üretim yapan makineleşmiş tabakların rekabeti yanında, zanaatın müşterisi konumunda olan diğer bazı zanaatların kriz, ithal malları ve sanayileşme yüzünden kazançlarını yitirmesi eklendi. Ve son olarak yine ithal ürünlerin rekabeti...

Tabaklık ham deriyi işleyerek ayakkabıcılar, saraçlar ve arabacılar için hammadde tedarik eden temel zanaattı. Dolayısıyla ilişkili olduğu bu zanaatları etkileyen gelişmeler tabaklığı da etkiledi. Tabaklar için 1920’lerde ve 1930’larda Türkiye’nin ulaşım sektöründeki modernleşme ve motorlu taşıtların yayılması önemli bir talep düşüşünü beraberinde getirdi. Zira demiryollarının yayılması, şehir içi ulaşımında tramvayların artması ve giderek artan otomobil, taksi, otobüs, kamyonet ve kamyonlarla birlikte tabakların en önemli müşterisi olan at arabacılığı önemini ve eski gelir düzeylerini yitirmeye başlamıştı.⁴⁸

Geleneksel iş bölümünde tabakların bir diğer işlevi, ayakkabıcıların kullandığı işlenmiş deriyi ve köseleyi tedarik etmektir. Kauçuk ayakkabıcıların ayakkabıcılık zanaatını baltalamasıyla tabaklar da bu önemli

47 Hüseyin Avni [Şanda], “Kauçuk ve Deri Meselesi,” *Yeni Adam*, Sayı: 24 (11 Haziran 1934), s. 9.

48 Mehmet Halit [Bayrı], “Balıkesir’de Dabaklık,” *Halk Bilgisi Haberleri*, Sayı: 27 (15 Ağustos 1933), s. 65.

müşterilerini kaybetme gibi bir durumla karşı karşıya kaldılar.⁴⁹ Üstelik yüksek sermayeyle kurulan görece büyük tabakhaneler ve büyük deri fabrikaları küçük ölçekli tabaklar pahasına piyasaya hâkim olmaya başlamışlardı. İki savaş arası dönemde Türkiye’de en önemli tabaklık merkezi Kazlıçeşme’de 17 büyük ve modern, 113 küçük ölçekli geleneksel tabakhane vardı. Bu büyük tabaklar ile küçükler, küçüklerin varlıklarını tehdit eder biçimde ve kimi zaman kavgaya varacak derecede kıyasıya bir rekabet içindeydi.⁵⁰

Keçeciler

Anadolu’nun en önemli geleneksel zanaatlarından biri de keçecilikti. Keçeciler koyun ve kuzu yünlerini binbir emekle keçe haline getirirlerdi. Anadolu kırsalının soğuğuna karşı en etkili giysiler keçeden yapılırdı. Köylü ve kasabalıların yüzyıllardır kullandığı çeşitli formlardaki keçe başlıklar, irili ufaklı keçe kese, çanta ve heybeler, keçe halı ve kilimler, keçe battaniyeler, keçe sedir örtüleri, keçe çadır bezleri ve çobanların giydiği keçe kepenekler keçecilerin elinden çıkıyordu.

Tüm bu ürünler özellikle 19. yüzyıl sonlarından itibaren ucuz sanayi ürünü aba veya çadır bezi gibi kalın pamuklu kumaşların kullanılmasıyla ve 20. yüzyılın ikinci çeyreğinde kauçuk ürünlerin yaygınlaşmasıyla daha az talep edilir hale geldi. Talepteki bu azalma cumhuriyetin ilk yıllarında daha keskin ve hızlı oldu. Mehmet Halit’in (Bayrı) 1933 tarihinde Balıkesir’deki keçeciler üzerine yaptığı bir araştırmaya göre, keçeci dükkânlarının sayısı son yıllarda 22’den 15’e düşmüştü. Keçeci esnafı önceleri daha iyi durumdayken, mevcut 15 keçeciden 14’ü faaliyet gösterdikleri dükkânda kiracı konumuna gelmişti; yani zanaat pek kazançlı değildi artık.⁵¹

Bununla birlikte, yerli sanayi tarafından üretilen ya da ithal malı şapka, çanta, kemer, halı, kilim ve seccade gibi ürünlerle diğer keçe ürünleri

⁴⁹ *Ibid.*, s. 65.

⁵⁰ “Rekabet: Dericiler Geçimsizliğe Başladı,” *Son Posta*, 06.06.1932. Ayrıca bkz. Hasan Yelmen, “Kazlıçeşme’de Dericilik,” *Kazlıçeşme’de 50 Yıl*, Cilt 1 (İstanbul: Ezgi Ajans, 1998), s. 245.

⁵¹ Bkz. Mehmet Halit [Bayrı], “Balıkesir’de Keçecilik,” *Halk Bilgisi Haberleri*, Sayı: 29 (29 Ekim 1933), s. 120.

ikame eden kauçuk ürünlerin yaygınlaşması ve düşük fiyata satılması da, keçe eşyaların tüketimini düşürmüştü. Buna ekonomik krizin etkileri de eklenince keçeciler 1930’larda yüzde 5 gibi cüzi bir kârla ya da maliyetine fiyatlarla satış yapmak zorunda kaldılar.⁵² Kültürel reformlar sonucu yaşam tarzında başlayan değişim süreci de tüketim alışkanlıklarına yansiyarak keçeciliği olumsuz etkiledi. Örneğin, şapka inkılabı keçeciliğe darbe indiren bir başka gelişme oldu. Zira şapka inkılabı öncesinde yılda 1000 civarınca keçe başlık satan keçeciler, reform sonrasında yılda en fazla 380 şapka satabilir olmuştu. Bu miktar, talepte yaklaşık yüzde 40’a yakın bir düşüş demektir ve satışlar giderek daha da azalmaktaydı.⁵³

Arabacılar ve Saraçlar

Bu dönemin sanayileşme ve makineleşme sürecinin bir başka kaybedeni arabacılar denilen at arabası esnafıydı. Demiryollarının, motorlu araçların, otomobil, taksi, kamyonet ve otobüs gibi araçların yaygınlaşması, kendilerine duyulan ihtiyacı bitirmediyse de, önemli ölçüde azalttı. 1928 yılında Ford şirketiyle yapılan anlaşmayla Tophane’de bir otomobil montaj fabrikası kurulmuş, böylece ülkede motorlu araçlar geçmişe göre hızla artmaya başlamıştı. Birinci Dünya Savaşı yıllarında İstanbul’da birkaç yüzü geçmeyen motorlu araç sayısına karşın, 1935’e gelindiğinde sadece ticari plakalı, resmi ve hususi otomobil sayısı 1815 olmuştu. Ayrıca ekonomik kriz yüzünden başlayan dolmuş uygulamasıyla taksiler daha fazla yolcu taşır olmuşlardı.⁵⁴ Dolayısıyla, Anadolu’nun pek çok kasaba ve köyünde halen faal olsalar da, başta İstanbul olmak üzere, kentlerde giderek daha çok sayıda arabacı işini bırakmak zorunda kalıyordu.⁵⁵

Arabacıların kaybı, müşterisi oldukları tabaklık yanında, bir başka zanaatı daha etkiledi: Saraçlık... Saraçlar çekim ve koşum hayvanları için koşum ve eyer takımı, gem, yular, semer gibi ürünleri üretirler ve takarlardı. Aynı zamanda işlenmiş deriden kemer, çanta ve bavul imâl eder ve satarlardı. Arabacılığın azalması saraçları onların en temel müşterile-

⁵² *Ibid.*, s. 125-126.

⁵³ *Ibid.*, s. 121.

⁵⁴ Bkz. İlhan Tekeli, *İstanbul ve Ankara İçin Kent İçin Ulaşım Tarihi Yazıları* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2009), s. 40.

⁵⁵ “15 Bin Kişinin Derdi,” *Son Posta*, 07.02.1935.

rinden mahrum etti. Bunun yanında, ithal malı veya yerli sanayi ürünü kauçuk veya mukavva çanta, bavul, kemer gibi eşyaların yayılması saraçların pazardaki eski konumlarını yitirmelerine yol açtı. Örneğin, Balıkesir gibi, motorlu taşıtların ve sanayi mamûllerinin İstanbul, İzmir ve Ankara gibi kentlere göre daha az nüfuz ettiği bir kentte bile 1934 yılı itibarıyla saraçlık mesleği eskiye kıyasla oldukça önemsizleşmişti.⁵⁶ Sonuçta, 1935 yılı itibarıyla, son 15 yıl içinde sadece İstanbul'da arabacılar ve onlarla yakından ilgili nalbant ve saraçları kapsayan 50 bin kişi ya işsiz kalmış ya da başka işlerde çalışmak zorunda kalmıştı.⁵⁷

Hayata Tutunma Mücadelesi

19. yüzyıldan itibaren Avrupa'nın sanayi ürünlerinin Osmanlı pazarlarına akın etmesi zanaat üretimini olumsuz etkilemiş olsa da, zanaat erbabı bu süreçte kaderine razı pasif seyirci konumunda kalmamıştı. Daha önce de belirtmiştik, özellikle Donald Quataert'in 19. yüzyıl Anadolu-su bağlamında ortaya koyduğu gibi, Osmanlı zanaatkârları Avrupa'nın sanayi mallarının istilasına direnmiş ya da çeşitli yollarla sürece adapte olarak hayatta kalmaya çalışmıştı.⁵⁸

İki savaş arası dönemde ise hızlanan toplumsal-kültürel modernleşmeye paralel giden üretim ve tüketim kalıplarındaki değişim sonucunda, daha çok sanayi öncesi mütevazı tarz-ı hayatın ihtiyaçlarını karşılayan, kendi yağlarıyla kavrulan, üretim ve pazarlama süreçleri üzerinde belirli bir denetime sahip zanaatkârların işlerini kaybetmeye yüz tuttuğu bir gerçektir. Aralarında farklı işlerde şansını deneyenler veya yeni fabrikalara işçi olarak girenler giderek artıyordu. Örneğin, İsmail Hüsrev'in (Tökin) verdiği bilgiye göre, işlerini bırakan zanaatkârlar yeni kurulan cam, se-

56 Mehmet Halit [Bayrı], "Balıkesir'de Saraçlık," *Halk Bilgisi Haberleri*, No. 32 (15 Ocak 1934), s. 237.

57 "Atlı Arabalar ve Otomobil," *Tan*, 05.02.1935.

58 Bkz. Donald Quataert, *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993); *idem*, *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire, 1881-1908: Reactions to European Economic Penetration* (New York: New York University Press, 1983).

ramik ve diğer ürünleri üreten fabrikalarda çalışmaya başlıyordu.⁵⁹ Yine, zanaatlarını bırakan kimi dokuma ustaları yörelerinde yeni yeni boy gösteren irili ufaklı tekstil fabrikalarının işçileri arasına katılıyordu. Buna rağmen, karşılaştıkları zorluklar karşısında zanaatkârların tek kaderi mesleklerini terkedip işsizler ordusuna katılmak veya zorunlu olarak fabrikada çalışmak değildi. Önemli bir bölümü şu veya bu şekilde mücadele ederek işlerini muhafaza etmeye çalıştı.

Bu dönemde zanaatkârlar sadece Türkiye’de değil, ithal ürünlerin rekabeti, mekanizasyon ve ekonomik krizin etkileriyle karşı karşıya kalan diğer kırsal ülkelerde de huzursuzdu ve çeşitli yöntemlerle hayata tutunmaya çalışıyorlardı. Örneğin, 1930’larda Halep’te 50.000 civarında dokumacı zanaatkâr Japon tekstil ürünlerine karşı bir protesto gösterisi düzenledi. Aynı dönemde Halepli ayakkabı ustaları Çekoslovak Bata firmasının ucuz ürünlerinin ithalatını sürekli protesto etti.⁶⁰

Peki, Türkiye’de zanaatkârlar nasıl hayatta kalmaya çalışıyordu? Türkiye’deki zanaatkârların otoriter tek-parti rejimi altında Suriyeli meslektaşları gibi büyük protesto eylemleri düzenlemeleri çok zordu. Ayrıca, devlet sanayileşme sürecinin neredeyse sahibi ve hamisiydi. Dahası, oryantal ve kırsal bir estetiğe sahip olan zanaat ürünlerinin yerine Batılı-modern formlara sahip ürünlerin geçmesini arzulamak gibi bir Batıcı zihniyet ve siyaset vardı ki, yerli malı kampanyalarıyla çelişik bir biçimde ithalat süreci ve ithal mallarının tüketimi kesilmemişti. Bu durum karşısında zanaatkârlar farklı mücadele yöntemlerine başvurdular. İlki, gazetelere ve resmi makamlara mektup ve dilekçeler yazarak, ithal malların ve yeni fabrikaların kendilerine verdikleri zararları kamuoyuna ve devlet yöneticilerine duyurarak korunma talep etmekte.⁶¹

Zanaatkârların başvurduğu bir başka metod, belirli üretim hileleriyle maliyetleri düşürerek, az kazanca kanaat getirerek, aile içi yüksek endogami ve dayanışma kültürünün avantajlarından faydalananak varlıklarını korumaya çabalamaktı. Richard Sennett’in zanaatkârın en önemli nite-

59 İsmail Hüsrev (Tökin) “Türkiye’de El Sanayii,” *Kadro: Aylık Fikir Mecmuası*, Sayı: 5 (Mayıs 1932), s. 19-24.

60 Longuenesse, “Labor in Syria: The Emergence of New Identities,” s. 105.

61 “Küçük Sanayicilerin Temennileri: Büyük Sanayi Erbabının Rekabetinden Şikâyet Ediyorlar,” *Son Posta*, 26.05.1936.

liklerinden biri olarak vurguladığı “sabır” bu süreçte devreye giriyordu.⁶² Ayrıca, zanaatkârlar her ne kadar ithal nihai ürünlerden şikâyet etseler de, kimi zaman da ucuz ithal girdilerden yararlanarak maliyetleri düşürmeye çalıştılar.

Son olarak, bu mücadelede, esnaf ve zanaatkâr cemiyetleri kısmi bir rol oynadı. Bu cemiyetler, zayıflıklarına ve kendilerine biçilen rolün getirdiği sınırlamalara karşın, sadece vergi ve aidat toplayan, emekçiler üzerinde gözetleme ve kontrol sağlayan organlar olarak kalmadı. Kimi zaman kendilerine dayatılmış misyon ve işlevleri aşarak üyelerinin hak ve çıkarlarını koruma yolunda adımlar atabildiler. Daha doğrusu, üyeleri tarafından zaman zaman birer müzakere ve mücadele platformuna dönüştürülerek bu tür adımlar atmaya zorlandılar. Göreceğimiz gibi, kimi zanaatkâr cemiyetleri üyelerinin haklarını aramak, seslerini duyurmak ve çıkarlarını korumak için resmi makamlar ve kamuoyu nezdinde girişimlerde bulundular.

El Tezgâhı Dokumacıları ve Terziler

Sıradan insanların devlet yöneticilerine seslerini duyurmak için kullanabilecekleri kanalların sınırlı olduğu bir dönemde en çok başvurulmuş metodlardan biri resmi makamlara veya gazetelere gönderilen dilekçeler ve mektuplardı. Dokumacıların da bundan yararlandığını görüyoruz. Örneğin, 1939 tarihinde, Denizli Babadağ dokumacıları bir araya gelerek CHP Genel Sekreterliği’ne toplu bir dilekçe yazmışlardı. Dokumacılar dilekçelerinde “300 seneden beri dokumacılıkla iştiğal ederek maişetlerini temin eden Babadağ ve civar halkının son günlerde pek çok müşkülâta uğramakta” olduğunu belirtiyorlardı. Onlara göre bunun sebebi işlerde kesatlık değildi, zira tüm stokları satılıyordu. Fakat fiyatlar öyle düşüktü ki, “emeklerinin mukabilini alamamakta ve dört-beş nüfuslu bir aile haftada iki lira bile kazanamamakta”ydı. Bu yüzden pek çok ailenin kasabayı terkettiğini belirtiyor, “dokumacılık sanatı bölgemizde günden güne zayıflamaya ve ölmeye mahkûm bulunmaktadır” diye yakınıyorlardı. “Bilhassa büyük endüstrinin hava tehlikelerine birinci derecede maruz kalacağı muhtemel ve müstakbel bir harp vukuunda ihtiyaç-

62 Bkz. Richard Sennett, *The Craftsman* (Londra: Penguin, 2009), s.220-221.

larımızı temin edecek olan ve birçok fakir ailelerimizin geçimini temin eden küçük sanayiın ve en başta gelen dokumacılığın ölmesi her halde hoş görülemeyecek bir yokluk teşkil edeceğinde şüphe yoktur” diyerek kendilerinin korunmasının devlet ve ülke açısından bir savaş durumunda ne kadar önemli olduğunu ifade ediyorlardı. Onlara göre üretimleri toplamda öyle yüksekti ki, bir kasaba tek başına bir kombina sayılabilirdi. O nedenle kendi ilçelerindeki yaklaşık on bin dokumacı adına, kendilerine zarar veren “ıfrat derecede piyasa yapan tecimerlerin rekabetinden” korunmalarını ve durumlarını kötüleştiren gidişe son verecek önlemler alınmasını “yalvararak” talep ediyorlardı. Dilekçeyi değerlendiren Genel Sekreter Ahmet Fikri Tüzer ve diğer pek çok üst düzey CHP’li bürokrat, bir an evvel durumun araştırılması ve bu dokumacıların korunması gerektiği yönündeki mütalâalarını birbirlerine iletiyorlardı.⁶³

Yine, ulusal bir gazeteye yazarak sesini duyurmaya çalışmak zanaatkârların en yaygın hak arama ve seslerini duyurma yöntemlerinden biriydi. Örneğin Samsunlu dokumacı ve manifaturacılar, *Son Posta* gazetesine yazarak durumlarını ülke yöneticilerinin dikkatine sunuyorlardı. Gazete, aldığı mektuba binaen, Samsun’da dokumacılık ve manifaturacılık alanlarındaki yüzlerce zanaatkârın ithal kumaş ve manifaturadan şikâyetçi olduğunu yazıyordu. Mektup sahipleri, özellikle Japonya’dan gelen düşük fiyatlı malların küçük imâlatçıları olumsuz etkilediğinden sızlanıyor, bu duruma bir çare bulunmasını istiyordu.⁶⁴

Denizli bölgesinde ise el tezgâhlarında halı ve kumaş dokuyan zanaatkârlar, 1936 yılının Mayıs ayında *Son Posta* gazetesine yazdıkları bir mektupta, “sanayiye kurban edildikleri”nden söz ediyorlardı. Devletin, büyük sanayiye korumak amacıyla, zanaatkârların kullandığı ucuz ithal ipliklere yüksek gümrük vergileri koymasının hammadde maliyetlerini artırdığını ve kendileri gibi ev imalatı yapanlar için büyük bir kayba yol açtığını iddia ediyorlardı. Dokumacıların sözleriyle, büyük sanayi kendilerini adeta kılıçtan geçiriyordu.⁶⁵

63 BCA CHP [490.1/1452.16.1], 06.07.1939.

64 “Samsun Tacirleri Japon Dampingi Karşısında Şaşkırdılar,” *Son Posta*, 02.04.1932.

65 Muhittin Birgen, “İplik Derdi ve Dokumacılık Tezgâhları,” *Son Posta*, 29.11.1936.

Fabrikaların çok daha düşük fiyata pazarladığı hazır giyim eşyaları ise terzilerin tepkisini çekiyordu. Zira fabrikasyon hazır giyim ürünleri insanları terzilere gitmekten alıkoymaya başlamıştı. 2 Şubat 1935 tarihli *Son Posta* gazetesinin bir grup terzinin meslektaşları adına gazeteye yazdığı bir mektuba dayanarak verdiği habere göre, terziler sanayicilere sesleniyor, yeni gelişen tekstil sanayiinin işlerini nasıl baltaladığına dikkat çekiyorlardı. Buna göre, hazır giyim ürünleri terzilerin ekmeğini elinden alıyordu. Düşük maliyetli üretim yapan sanayi ile rekabet etmeleri mümkün değildi. Zira bir sanayi müessesesi bir takım elbiseyi ortalama 23 TL'ye pazara sürerken, kendilerinden bu fiyata bir takım elbise dikmenin beklenmesi imkânsızdı. Ayrıca, terziler kendi kullandıkları kumaşların toptan satış fiyatları ile perakende fiyatları arasında bir fark olmamasını da eleştiriyorlardı. O nedenle toptan kumaş satın alarak maliyetlerini düşüremiyorlar, bundan dolayı kimi zaman kendilerine pahalı gelen Türk kumaşını kullanmak yerine, daha ucuza bulunabilen ithal kumaşları tercih ediyorlardı. Bu durum, kendilerinin destekledikleri yerli malı siyasetine uymalarını da önliyordu. Bu nedenle terzilere daha hesaplı yerli kumaş temin edilmesini talep ediyorlardı.⁶⁶

Zanaatkârlar, Batılılaşmacı reformlarla yaşam tarzının ve dolayısıyla tüketim biçiminin değişmesi sürecine uyum konusunda zor zamanlar geçirdiler. Asırlardır, kimi zaman babadan oğula geçen zanaat bilgisiyle ve araçlarıyla ürettikleri mallar için pazarlar neredeyse yok olma riskiyle karşı karşıyaydı. Örneğin, yukarıda belirtildiği gibi, şapka inkılabı keçeciler ve fes imâl edenler için böyle bir durum yaratmıştı. Yine başörtüsü karşıtı yerel kampanyalar esnasında kadınların örtünme amaçlı kullandıkları çarşaf, çeki, şal, atkı, peştamal gibi ürünleri üreten ve satanlar büyük bir müşteri kitlesini kaybetme riskiyle karşı karşıya kalmıştı. Bu zanaatkârlar da yine idarecilere başvurarak durumlarını belirtiyor ve korunma talep ediyorlardı. Dahası, hayatta kalabilmek için kendi zanaatlarını tehdit eden laik reformlara ve Batılı yaşam tarzına mesafeli duracaklardı.

Denizlili dokumacı Ahmet Şevki'nin hikâyesi, laikleşme yönündeki reformların geleneksel zanaatkârların işlerini baltalayabildiğine ve onları reformlar karşısında mesafeli bir tutum almaya sevkettiğine bir örnektir.

66 “Türk Terzilerinden Türk Sanayicilerine,” *Son Posta*, 28.02.1935.

Buldanlı Ahmet Şevki 25 yıldır kadınların örtünme amaçlı kullandıkları peştamal denilen üstlükleri üreterek hayatını kazanıyordu. 1934 yılında Aydın vilayetinde örtünme yasaklanınca, Ahmet Şevki Atatürk’e, İnönü’ye ve bakanlıklara çektiği telgraflarla durumun vahametini, kendisi hakkında raporlar tutan emniyetin ifadesiyle “mübalağalı” bir biçimde anlatmıştı. Emniyetin bu ifadesi, müştekinin memnuniyetsizliğinin şiddetine ve idarecileri ikna etmek için güçlü bir retoriğe başvurduğu- na işaret ediyordu. Ahmet Şevki, insanların kılık kıyafetlerine müdahale edilmesiyle Cumhuriyet’in tesis etmeyi vaat ettiği “Hürriyet-i Şahsiye Kanunu ayaklar altına alınmaktadır” diyordu. Dokumacının bu davranışları merkezi idarenin ilgisini çekmiş, emniyet görevlilerinin ve yerel otoritelerin durumu araştırması istenmiş ve kendisiyle ilgili tahkikat yapılmıştı. Yapılan tahkikata göre, telgraflarının nedeni vilayetteki çarşaf yaşağının işini baltalamasıydı. Ve gayesi yaşağın kaldırılmasıyla işlerinin tekrar açılmasıydı.⁶⁷

Dokumacılar seslerini duyurarak haklarını aramak ve kendilerine destek çağrısında bulunmak yanında, geçim kaynaklarını korumak için sabır, kanaatkârlık ve koşullara uyum sağlama esnekliği gibi kendi üretim faaliyetlerinin özelliklerinden de yararlandılar. Haluk Cillov’a göre, Denizli’deki el tezgâhı dokumacıları işlerini korumak ve bağımsız kalabilmek için sabırla daha fazla çalışmaya başlamışlardı. Ayrıca, ustalar harcamalarını kısarak cüzi kârlara kanaat etmeleri sayesinde ithal mallarının ve fabrikaların rekabetine göğüs gerebilmişlerdi.⁶⁸ Küçük bir sermayeye ihtiyaç duymaları, az kazansalar da kendi başlarına üretimi sürdürme azimleri ve hantal olmayan küçük yapılarıyla piyasa koşullarına intibak edebilmele- ri bunda rol oynamıştı. Bunun yanında, ürünlerini sanayi ürünlerinden

67 Emniyet Genel Müdürlüğü Arşivi, EGMA [Dosya No: 13216-7 / 22.8.1935]. “Buldanlı Ahmet Şevki, 25 seneden beri Buldan’da yerleşmiştir. Sanatı da kadınların örtü yerine kullandıkları peştamal üstlükleri yapıp satmaktır... Gayesi kadınların peştamalla gezmesini temin ederek bu suretle sanatını ve kazancını korumaktır... Aydın’da geçen sene de peştamalların kaldırılması için bir hamle yapılmış ve o zaman da bu adam yine Atatürk’e mebalagalı [mübalağalı] telgraflar çekmiştir... Telgrafında ‘Hürriyet-i Şahsiye Kanunu ayaklar altına alınmaktadır’ demektedir.”

68 Cillov, *op.cit.*, s. 129, 135.

daha ucuza satmaya çalışıyorlardı. Ustalar birtakım hilelerle maliyetleri ve fiyatları düşürebiliyordu. Bunlardan ilki ve en yaygını, metre olarak satılan kumaşın enini kısaltmaktı. Örneğin, 90 cm olması gereken kaput bezinin eni 80 cm oluyordu genelde. İplikten tasarruf etmek için ise kumaşlar daha seyrek dokunuyor, bu yüzden daha hafif ve dayanıksız oluyordu. Cillov'a göre ustalar fiyatları indirmek zorunda oldukları zaman sık sık bu hilelere başvuruyordu.⁶⁹

Kuşkusuz iki savaş arası yıllarda devletin zanaatkarlar yerine büyük sanayiye desteklemesinin bir nedeni de, yönetici elitlerin, toplumun kullandığı malların tasarım ve estetiğinde de bir Batılılaşmayı hedeflemesiydi. Bu nedenle erken Cumhuriyet'in dokuma fabrikaları ekseriyetle Batı'ya özgü tasarımlarda, standart ve yalın desenlerde kumaş üretiyordu. Buna karşın, el dokumacıları yerel zevkleri dikkate alarak, daha canlı, çok renkli ve bol desenli kumaşlar üreterek rekabet ediyorlardı.⁷⁰ Zira Anadolu'da yerel zevkler çeşit çeşitti. Örneğin, Kütahya köylüsü ile Denizli köylüsü farklı farklı desenlerde ve renklerde kumaşlara ya da halılara rağbet etmekte ve bunları da daha ziyade yerel kültüre aşina yerli ustalar tasarlamaktaydı. Yerel pazar için üretim aynı zamanda küçük ustaların nakliye masrafı ödemedi malını satmasını sağlıyordu. Bu da yerel küçük üreticiyi ulusal pazarı hedefleyen fabrikalardan avantajlı kılan ve maliyeti düşüren bir başka durumdu.⁷¹

Son olarak, evlerde üretim yapan el tezgâhı dokumacıları her ne kadar dolaylı yollarla tüccarlara ve fabrikalara bağımlı hale gelmeye devam etseler de, doğrudan fabrika işçisi haline gelme konusunda oldukça isteksiz ve direngendiler. Gerçi fabrikalardaki ücretler daha yüksekti ve

⁶⁹ *Ibid.*, s. 143-146.

⁷⁰ “Mesela yerli bezler imâl eden yerli makineli sanayi, aynı cinsten imâlatta bulunan el dokumacılarını, köylü ve kasabalının hoşuna giden cicili bicili yani makineye gelmeyen, kitlevi istihsal maddesi olmayan kumaşlar imâline sevk ediyor.” İsmail Hüsrev (Tökin) “Türkiye’de El Sanayii,” s. 19-24.

⁷¹ Bkz. Cillov, *op.cit.*, s. 147-148, 150. İsmet İnönü’nün 1938 Kastamonu ziyaretinde bir köylüyle hasbihâli, yerel halkın Sümerbank’ın ürettiği kumaş ve elbiseleri renkleri veya kalıpları sebebiyle beğenmemesine ilişkin önemli ipuçları verir. Mustafa Eski, *İsmet İnönü’nün Kastamonu Gezileri* (İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1995), s. 29-31.

evlerdeki çalışma koşulları fabrikalar kadar, hatta daha olumsuz olabiliyordu. Öte yandan, zanaatkârlar kendilerini daha özgür ve rahat hissettikleri ev ortamında veya küçük atölyelerde çalışmayı daha çok tercih ediyorlardı. Bunda belki erkek ustaların, temel işgücünü oluşturan kadın ve çocuklarının başka erkeklerin emri altında ve kendilerinin gözetimi dışında çalışmasından duydukları çekincelerin de rolü vardı. Evlerinde çalışma alternatifine sahip olmaları, fabrikada çalışmaya başlayan işçiler için bile, herhangi bir sorun yaşandığında fabrikayı bırakıp evde çalışmaya geri dönmeyi kolaylaştırıyordu.⁷² Örneğin, Nazilli fabrikasında çalışmaya başlayan usta ve kalfaların fabrika bölgesinde sıtmanın yaygın olması sonucu işlerini bırakıp tekrar evlerindeki tezgâhlarının başına döndükleri gözlenmişti. Cillov, kendileriyle mülâkat yaptığı Nazillili ustaların yüzde 90'ının fabrikada çalışmayı arzu etmediğini ve mesleklerinden memnun olduklarını söyler.⁷³

Mali açıdan çıkmaza düştüklerinde ve fabrikada çalışmak istemediklerinde ise, tüccarlardan veya fabrikalardan kredi alarak veya hammadde karşılığı fabrikalara ürün temin ederek zorlukları aşmaya çalışıyorlardı. Bu da olmayınca, kooperatifleşmeler denenecek, ama bunlar çok başarılı olamayacak, süreç çalışma mekânı fazla değişmese de bağımsız ustaların zamanla dolaylı olarak tüccarların veya fabrikaların bir nevi işçisine dönüşmesi yönünde işleyecekti.⁷⁴ Bu genel eğilime karşın, tekstil sektöründe 1950'li yıllara kadar Anadolu'nun birçok yöresinde, hatta Mahmutpaşa gibi kent merkezlerinde bile bağımlı veya bağımsız, çoğu bir-üç işçi çalıştıran geleneksel tezgâhların halen çalışmakta olduğunu görüyoruz.⁷⁵

72 Özellikle dokuma fabrikalarında ve diğer pek çok sanayi işletmesinde gerek işçilerin çiftçilik veya evde zanaatkârlık gibi farklı çalışma alternatiflerine sahip olmaları, gerekse fabrikalardaki olumsuz koşullar yüzünden işçi devri çok yüksekti. Dönem boyunca bu durum fabrika yönetimlerinin ve sanayileşme sürecinin en önemli sorunu oldu. Bkz. Nusret Ekin, "Memleketimizde İşçi Devri Mevzuunda Yapılan Araştırmalar ve Ortaya Koydukları Neticeler," *İ.Ü. İktisat Fakültesi Sosyal Siyaset Konferansları*, 9-10-11. Kitap, (İstanbul: İ.Ü. İktisat Fakültesi, 1960), s. 137-138.

73 Cillov, *op.cit.*, s. 149-150, 162.

74 *Ibid.*, s. 45, 79-80.

75 Bkz. Barış Alp Özden, "Küçük Sanayide İşçi Olmak: Mahmutpaşa Dokumacıları ve Davaları", *Toplumsal Tarih*, Sayı: 245 (Mayıs 2014).

Ayakkabıcılar

İthal ve yerli sanayi üretimi ucuz ve görece dayanıklı ayakkabıların piyasaya gün geçtikçe daha fazla hâkim olması karşısında mağdur olan geleneksel ayakkabıcılar da çeşitli şekillerde sanayi ürünlerine karşı seslerini çıkarıyorlardı. Bunlardan en yaygını gazetelere yazmaktı. Bir ayakkabıcıya göre, İstanbul'daki ayakkabıcıların önemli bir bölümü yerli sanayi ve ithal kauçuk ayakkabılar yüzünden işsiz kalmıştı. Anadolu'daki ayakkabıcılar da benzer şekilde şikâyetlerde bulunuyorlardı. Ayakkabıcılar özellikle Sümerbank Beykoz Deri ve Ayakkabı Fabrikası'nı ve ucuz ayakkabı ithalatını sık sık eleştiriyorlar, buna karşı korunmalarını istiyorlardı.⁷⁶

Ayakkabıcıların seslerini yükseltmekte kullandıkları bir araç da Ayakkabıcılar Cemiyeti oldu. Cemiyet başkanına göre, ucuz deri ya da kauçuk ayakkabı üreten fabrikalar sadece küçük kundura imalatçıları değil, aynı zamanda kunduraların hammaddesi olan tabakları ve diğer pek çok deri eşya türü üreten saraçları da baltalayarak ekonomiye zarar veriyordu. Şimdiden çok sayıda dar gelirli, hatta yoksul ayakkabıcı işlerini bırakmak zorunda kalmıştı. Cemiyet'e göre, acil bir önlem alınmazsa, bu gidişle ayakkabıcılık ve onunla ilgili zanaatlar tamamıyla yok olacaktı.⁷⁷

Bu çerçevede, Ayakkabıcılar Cemiyeti ayakkabıcıların ucuz ithal malları ve yerli sanayi mamûllerine karşı korunması için resmî makamlar nezdinde dilekçelerle ve lobi faaliyetleri yaparak girişimlerde bulunuyordu. 1932 Haziran'ında Ayakkabıcılar Cemiyeti, Saraçlar Cemiyeti ile birlikte, İktisat Vekâleti'nden mukavva ve kauçuk kemer, bavul ve çanta gibi eşyaların ithalatını durdurmasını talep etti. Bu da yeterli değildi; büyük fabrikaların adil olmayan rekabetine karşı da bir çare bulunmalıydı.⁷⁸

Bu dilekçeler ve başvurular sonucunda, iki cemiyet hükümeti sınırlı da olsa bazı tedbirler almaya zorladı. 1934'te İktisat Vekâleti kauçuk

76 "Halkın Sesi," *Son Posta*, 02.05.1932; H. Avni [Şanda], "Kauçuk ve Deri Meselesi," *Yeni Adam*, Sayı: 24 (11 Haziran 1934), s. 9; H. Avni [Şanda], "Harp Senesi İçinde Fabrikalarımızın Faaliyeti Arttı mı Azaldı mı?" *İktisadi Yürüyüş*, Sayı: 27 (Ocak 1941), s. 11; Mehmet Halit Bayrı, "Balıkesir'de Pabuçculuk," *Halk Bilgisi Haberleri*, Sayı: 48 (9 Mayıs 1935), s. 297.

77 A. Vahdi, "Lastik Ayakkapların Yerli Sanayiye Verdiği Zararlar," s. 14-15.

78 "Kunduracılar Hariçten Gelen Mukavva Eşya İçin İtiraz Etiler," *Son Posta*, 24.06.1932; "Türk Kunduracıları Himaye Etmeli," *Köroğlu*, 27.06.1934.

ayakkabıların kilosuna 150 kuruşluk bir İstihsal Vergisi konmasını kararlaştırdı. Fakat bir yıl sonra, bu verginin etkisini ortadan kaldıran bir kararla, İktisat Vekâleti kauçuk üzerine konan İstihsal Vergisi'ni kilo başına 250 kuruştan 150 kuruşa indirdi. Nisan 1935'te Ayakkabıcılar Cemiyeti bu duruma resmî kanallara başvurarak itiraz edecek, ama bir sonuç alamayacaktı.⁷⁹

Buna rağmen, zanaatkârlar sanayi üretimine karşı mücadeleyi elden bırakmadı. Fabrika üretimi ve ithal ürünler binlercesini işsiz bırakmış olsa da, 1934 Ocak ayı itibarıyla, sadece İstanbul'da 20.000 ayakkabıcı olduğu ve bunların çok çalışarak, düşük maliyetle ucuz ayakkabılar üreterek ayakta kaldığı belirtiliyordu. Öyle ki, *Köroğlu* gazetesinin haberine göre, İstanbul'da açılmış olan birkaç ayakkabı fabrikası, küçük zanaatların ateşli rekabeti karşısında üretimi durdurmak ve kapanmak zorunda kalmıştı. Gazete, el emeğinin halen makineye karşı kafa tutabildiğini yazıyordu.⁸⁰

Bu durum, *Esnaf ve Meslek Mecmuası*'nda "Fabrika ile El İşçiliğinin Rekabeti" başlıklı bir yazıya da konu olmuştu. Buna göre, çok sayıda ayakkabıcı başarılı bir şekilde bütün gayretleriyle çalışıp sanayi mallarına meydan okuyordu. Küçüktüler, ama onların da bazı avantajları vardı. Ayakkabıcı ustaları, gerektiğinde karılarını ve çocuklarını sabahtan akşama kadar çalıştırmaktan kaçınmıyorlardı. Ayrıca, eve iş götürmek ve ailenin harcamalarından kısmak maliyetleri düşüren bir etki yapıyordu. Ayakkabıcı zanaatkârların kıyasıya rekabeti karşısında son bir yıl içinde dört ayakkabı fabrikasının iflasa sürüklendiği belirtiliyordu.⁸¹ Bunda ekonomik krizin bir payı olmuş olabilir, fakat ayakkabıcı zanaatkârların işlerini korumak için verdikleri mücadelenin yarattığı damping etkisinin de bunda kritik bir rol oynamış olabileceği akla yatkın görünüyör.

Kara Tabaklar

Küçük ölçekli tabaklar ise özellikle kendileri için önemli bir müşteri grubunu oluşturan diğer mesleklere zarar verdiğinden dolayı motorlu taşıtların ve demiryolu ulaşımının yayılmasını eleştiriyorlardı. Yine on-

79 "Kunduracıların İsteği," *Son Posta*, 14.04.1935.

80 "El Emeği," *Köroğlu*, 13.01.1934.

81 "Fabrika ile El İşçiliğinin Mücadelesi," *Esnaf Meslek Mecmuası*, Sayı: 3 (1 Ocak 1934), s. 18-19.

ların müşterilerinden biri olan ayakkabıcıların ithal ayakkabılar ve büyük sanayi imalatı yüzünden düşüşe geçmesinden yakınıyorlardı. Zira tüm bunlar kendilerine olan talebi azaltmış ve işlerini bozmuştu. Üstelik modern metodlarla üretim yapan büyük tabakhaneler piyasaya egemen olmaya başlamıştı; bu da onların en çok şikâyetçi olduğu bir durumdu.⁸²

İstanbul'daki Tabaklar Cemiyeti sınırlı sayıdaki büyük ve modern üretim yapan tabaklar ile sayıları yüzü geçen küçük geleneksel tabaklar arasında bir rekabet yaşıyordu. Cemiyet büyük oranda küçük tabakların “*ağalar*” dediği sermayedar tabaklarca yönetiliyordu. Fakat küçük tabaklar, kendilerini zenginlerden ve onların daha steril üretiminden ayırmak için kendilerine “*kara tabaklar*” diyorlardı. Bu kesim tabaklar arasında çoğunluğu teşkil ediyordu. Büyük tabakların avantajı büyük ölçekli ve yeni makinelerle üretim yapmaktı. Ancak küçük tabaklar da daha ucuz ithal ara ve hammaddeyi işleyerek büyüklerle rekabet etmeye başlamışlardı. Sektör içi rekabet ekonomik krizin de etkisiyle fiyatları iyice aşağı çekmişti. Bunun üzerine sermayedar tabakların yönetimindeki cemiyet hükümetten hem ithal deri ürünlere hem de küçük tabakların kullandığı ucuz girdilere daha yüksek gümrük tarifeleri talep etti. Kuşkusuz Avrupa'nın hazır deri ürünlerine karşı gümrük tarifeleri küçük tabakların da ihtiyacı olan bir durumdu. Fakat ham deri gibi ucuz girdilerin de yüksek gümrük vergilerine tabi tutulması, onları yıkıma götürebilirdi. Bu yüzden *kara tabaklar* birleşerek cemiyetin sermaye sahibi tabakların çıkarını gözetken bu kararına itirazlarda bulundular. Bu ve benzeri kararlar karşısında küçük tabaklar cemiyete yabancılaşacak, giderek onlara tabi olsalar da büyük tabakhanelerle rekabete devam edeceklerdi.⁸³

Sanayi ve ithal ürünlerin tabaklara etkisi Anadolu'nun daha iç ve uzak bölgelerinde de hissediliyordu. Örneğin, tabaklığın oldukça yaygın ve önemli bir zanaat olduğu Diyarbakır'da tabaklar, ulusal bir gazeteye yazdıkları bir mektupla, giderek pazara hâkim olmaya başlayan ithal kauçuktan yapılmış eşyaları ve lastik ayakkabıları eleştiriyorlar, bunlardan dolayı

82 “Rekabet: Dericiler Geçimsizliğe Başladı,” *Son Posta*, 06.06.1932.

83 “Dericiler Geçimsizliğe Başladı,” *Son Posta*, 01.06.1932. Küçük tabaklar ile sermayedar tabaklar arasındaki rekabet için bkz. Hasan Yelmen, “Kazlıçeşme’de Dericilik,” *Kazlıçeşme’de 50 Yıl*, Cilt: 1 (İstanbul: Ezgi Ajans, 1998), s. 245.

işsizlik kısılcacında olduklarını belirtiyorlardı. Tabaklarla kaderleri ortak olan Diyarbakırlı ayakkabıcılar, tabaklara destek vererek, kauçuk ürünler ve lastik ayakkabılarla ilgili serzenişlerde bulunuyorlardı.⁸⁴

Arabacılar ve Saraçlar

Aynı şekilde, arabacılar da toplu dilekçeler yoluyla veya meslek cemiyetleri üzerinden motorlu araçlarla rekabet etmeye çalıştılar. Basına gönderdikleri mektuplarla, 1935'te sadece İstanbul'da 15.000 insana ekmek sağlayan arabacılığın, otomobil ve kamyonetler yüzünden yıkılmanın eşiğine geldiğinden yakınıyorlardı.⁸⁵ Örneğin gazetelere yazdıkları mektuplarda Erenköy'den arabacı Ahmet, Göztepe'den arabacı Hüseyin ve Kadıköy'den arabacı Hüseyin otomobillerin ve raylı araçların ekmekleriyle oynadığını ileri sürüyordu. Onlara göre tüm meslek erbabı işlerinin kötüye gitmesinden bu araçları sorumlu tutuyordu. Bu gidişle motorlu araçların kendilerini açlığa mahkûm edeceğini söyleyerek bu durumun önüne geçilmesini idarecilerden rica ediyorlardı.⁸⁶

Arabacılar ayrıca Arabacılar Cemiyeti kanalıyla meslekleri için hükümetten koruyucu tedbirler talep ediyorlardı. Arabacılar göre, eski müşterileri taksileri artık daha çok tercih ediyordu. Eskiden arabalarla taşınan eşyaların nakliyesinde şimdilerde kamyonetler daha çok talep edilir olmuştu. Bundan dolayı, Arabacılar Cemiyeti, üyelerinin asgari mali yükümlülüklerini bile yerine getirecek kadar para kazanamaz olduklarını ve hatta işlerini kaybettiklerini öne sürerek otoritelerin ilgisini kendi sorunlarına çekmeye çalışıyordu.⁸⁷

Arabacıların bir başka stratejisi, kendi taleplerini meşrulaştırmak ve güçlendirmek için hükümetin yerli malı siyasetini ve söylemini kullanmaktı. Buna göre, hükümet, motorlu araçların arabacıları ezmesine müsamaha göstererek yerli malını destekleme politikasıyla çelişkiye

84 “Diyarbakır Debbağları Lastik Ayakkabıların Rekabetinden Müteessir,” *Son Posta*, 29.05.1935.

85 “15 Bin Kişinin Derdi,” *Son Posta*, 07.02.1935.

86 Erenköy'den arabacı Ahmet, Göztepe'den arabacı Hüseyin ve Kadıköy'den arabacı Hüseyin'in şikâyet mektupları için bkz. “Arabacılık Tarihe mi Karşıyor?” *Son Posta*, 26.05.1935.

87 “Arabacılık ve Arabacı Vatandaşlar Buhran İçinde,” *Tan*, 26.11.1935.

düşüyordu. Bir yandan, vatandaşları yerli malı üretmeye ve tüketmeye çağırıyordu; diğer yandan, Türkiye’de üretilen yerli malların en iyi örneği arabaları ithal motorlu araçlara karşı korumuyordu. Arabaların ithal otomobillere ve kamyonetlere karşı korunması, yerli malı siyasetinin bir gereği idi ve bir an önce yerine getirilmeliydi.⁸⁸ Bu amaçla, hükümetten taşımacılık yapan kamyonet, otobüs ve hamalların asgari ve azami taşıma mesafesi ile yük kapasitesini belirlemesini, kamyonetlerin ve otobüslerin belirli bir asgari yükten daha azını taşımaya, hamalların da daha fazlasını taşımaya izin verilmemesini istiyorlardı.⁸⁹ Bunun yanında, arabacılar İktisat Vekâleti’nin arabacıların ruhsatlarını arabanın görünen bir yerine asma ve kauçuk plaka kullanma gibi uygulamalarına itiraz ediyordu. Bunlar darda olan meslek erbabı için hem masraf kapısı demekti hem de kauçuk ürünlerin kendi ve kendileriyle ilgili kardeş zanaatların baş düşmanı olduğu bir dönemde kabul edilemezdi.⁹⁰

Bu kardeş zanaatlardan ikisi nalbantlar ve mihçilerdi. Onlar ise ucuz ithal nal ve mihlardan sızlanıyordu. Anadolu’da bile Avrupa’nın ucuz nal ve mihları karşısında geleneksel nal ve mih imalatçıları eski kazançlarını yitirmişlerdi. Gerçi bazıları imalat yapmak yerine ithal ürünleri pazarlayarak geçinir olmuştu, ama bu eski kazançları getirmiyordu. Bu nedenle ithal ürünlere karşı korunma onların da temel talebiydi. Örneğin, Bursa’daki Nalbantlar Cemiyeti ve Mihçiler Cemiyeti resmî makamlara dilekçeler sunarak ithal at nalı ve mihlarından yakınıyor ve bunlara karşı gümrük tarifelerinin artırılmasını talep ediyorlardı.⁹¹

Ayakkabıcı ve saraç ustaları arasında da işlerini çeşitlendirerek ayakta kalmaya çalışanlar çoktu. Örneğin, işleri iyi gitmeyen bazı saraçlar, giderek ucuz kauçuk ve mukavva ürünler satmaya başladılar. Pek çok saraç ve ayakkabıcı kullanılmış veya eskimiş deri ürünlerin onarımı işine öncelik vererek kayıplarını telafi etmeye çalıştı. Kimileri de kendi işlerinin yanı sıra ya da işlerini bırakarak ek gelir getirecek hayvancılık, kahvecilik, manavlık veya küçük lokantacılık gibi her daim müşterileri olan farklı

⁸⁸ *Ibid.*

⁸⁹ “15 Bin Kişinin Derdi,” *Son Posta*, 07.02.1935.

⁹⁰ “Arabacılık ve Arabacı Vatandaşlar Buhran İçinde,” *Tan*, 26.11.1935.

⁹¹ “Taşra Esnaf Cemiyetlerinde,” *Esnaf Meslek Mecmuası*, Sayı: 8 (1 Haziran 1934).

işlerle ilgilenmeye başladı.⁹² *Esnaf Meslek Mecmuası* 1934'te düşük gelirli emekçiler ve esnaf arasında iş değiştirmenin veya ek iş yapmanın oldukça yaygın olduğunu belirtiyordu.⁹³

Sonuç

Sherry Vatter'in Şam'daki zanaatkârlar bağlamında ifade ettiği gibi, mücadele edip varolmaya devam eden veya tamamıyla yok olmaya yüz tutan zanaatkârların hikâyelerinin emek tarihçiliğine dâhil edilmesi ve bu kesimlerin işçi sınıfının bir parçası olarak addedilmesi, aslında fabrika işçilerine alternatif veya rakip bir emek kategorisi yaratmak değil, kapitalizmin etkisinin ve onunla mücadele ve çatışmanın fabrika kapılarının dışında da hissedildiği gerçeğini teslim etmektir.⁹⁴

Gerçekten iki savaş arası dönem zanaatkârlar açısından olağanüstü bir dönemdi. 19. yüzyıldan itibaren ithal ürünler karşısında bocalayan ve mücadele veren zanaatkârlar, 1930'ların korumacı sanayileşme politikalarıyla rahat edememişlerdi. İlk olarak ithalat süreci 1930'larda bile çok durulmamıştı. Krizle daralan ithalat kısa süre sonra tekrar canlanmıştı. İthal girdilerden yararlanan bazı zanaatlar ise, bu girdilerin gümrük vergileriyle pahalılaşmasından mustarip olmuştu. Zanaatkârlar, ithal ürünler yanında devletçi sanayileşmenin rekabeti karşısında zor zamanlar geçirdiler. Ayrıca, kültürel reformların sonucu olarak yaşam tarzındaki Batılaşmanın getirdiği tüketim kalıplarındaki değişimle karşı karşıya kaldılar. Aşırı rekabetin yıpratıcı etkisi fiyatları iyice düşüren Büyük Buhran'la daha da güçlendi. Bu koşullarda, aşırı rekabetin etkisiyle kazançlar, ücretler ve çalışma koşulları daha da kötüleşti.

Bu durum kuşkusuz tüm zanaatları aynı oranda olumsuz etkilemedi. Örneğin kentlerde motorlu araçların artmasıyla şoförlük yeni bir meslek olarak yükseliyordu. Yine, kentsel modernleşme sürecinde marangozluk, duvar ve inşaat usta ve kalfalığı revaçtaydı. Bu, tabii ki söz konusu mesleklerle uğraşanların farklı sorunlarla boğuşmadıkları anlamına gelmiyordu. Örneğin şoförler taksi sahipleriyle, marangoz ve inşaat ustaları mü-

92 Mehmet Halit [Bayrı], "Balıkesir'de Saraçlık," s. 237.

93 Osman Cemal, "Esnaf Arasında Köşe Kapmaca," *Esnaf Meslek Mecmuası*, Sayı: 10 (1 Ağustos 1934), s. 16.

94 Vatter, *op.cit.*, s. 13.

teahhitlerle, garsonlar lokanta sahipleriyle sürekli mücadele edecekler, bu süreçte esnaf ve sanatkâr cemiyetleri de genel kanının aksine protokol kurumları değil, kavgalara varan mücadelelere sahne olan canlı kurumlar olacaktır.

Kuşkusuz Türkiye’de bir sanayi kapitalizminin sınırlı da olsa gelişmesi ve bu süreçte geleneksel zanaatların büyük kayıplar yaşamaları, söz konusu zanaatlara dayalı imâlat sektörünün varlığını korumaya devam etmesine engel olmadı. Türkiye’de 1950’lere gelindiğinde esnaf ve zanaatkârlar aileleriyle birlikte Türkiye nüfusunun yüzde 10’luk kısmını oluşturarak köylülerden sonraki en büyük demografik grup olmaya devam edecekti.⁹⁵ Sanayileşme ve kentleşme sürecinin yavaşlığı kadar, kimi zanaatların mevcut sanayi ve ticaret işletmelerine bağımlı halde varlıklarını sürdürmeleri bunda rol oynadı. Yine 1950’lere kadar Türkiye’nin büyük oranda köylü ve kırsal bir ekonomiye sahip olmaya devam etmesi, mevcut zanaatları ayakta tutacak seviyede bir kırsal talebin varlığını korumasını sağlamış olmalı. Tabii bu durum sadece bu tür yapısal nedenlerden kaynaklanmıyordu. Zanaatkârların bu süreçte kaderlerine boyun eğen bir kitle olmamalarının, değişen koşullar altında varolma mücadelesi vermelerinin de önemli bir rolü olmuştu.

Zanaatkârların görece bağımsız ve bireysel üretime dayalı çalışma biçimlerinin onların ortak bir sınıf algısı ve kolektif eylemlilik kültürü geliştirmelerini güçleştirmiş olduğu söylenebilir. Öte yandan, otoriter bir rejim altında kolektif bir şekilde ancak kısıtlı bir şekilde cemiyetlerin çatısı altında hareket edebildiler. Ayrıca, baş düşmanları olan sanayi otoriter bir devletin kanatları altındayken, sanayiye açıkça ve topluca başkaldırmaları beklenemezdi. Zira bu, devlete isyan sayılırdı.

Bununla birlikte, zanaatkârlar kendi emeklerini ve kolektif kimliklerini az da olsa farklı şekillerde kavradılar ve ifade ettiler. Örneğin, kendilerini, sanayi, ithal ürünler, yeni tüketim kalıplarını özendiren Batılılaşma ve laik reformlar, toplumsal değişimi savunan politikalar ve bunlarla özdeşleşen CHP karşısında konumlandırıdılar. Gerek Serbest Cumhu-

95 Bkz. M. Asım Karaömerlioğlu - Emre Balıkcı, “Forgotten People: Turkey’s Artisans in the 1950s,” *British Journal of Middle Eastern Studies*, 40:2 (June 2013), s. 188.

riyet Fırkası, gerekse Demokrat Parti onlar için modernleşmeci ve yıkımlarından sorumlu CHP'den evlaydı ve desteklenmeliydi. Zira gerek bu dönemde gerekse daha sonraki yıllarda zanaatkârlar iktisadi, siyasi ve kültürel modernleşme karşısında, eldekinden avuçtakinden olmama anlayışıyla, savunmacı, hatta geçmişte babalarının ve dedelerinin işlerinin bereketli olduğu günlere özlemle bakan nostaljik bir dünya görüşüne sarılmak zorunda kalacaklardı. İleriki yıllarda, bu durum Türkiye'de işçi sınıfını ve işçi sınıfı siyasetini daha komplike hale getirecekti.

Şurası kesin ki, Türkiye'de emekçi kesimlerin yaşam deneyimleri, değişim ve dönüşümleri Karl Marx'ın belirlediği çizgiyi tam olarak izlemedi; daha karmaşık oldu. Geçmişte tezahür etmiş ve zamanımızda halen devam eden bu komplikasyonların çözümü, emek tarihçiliğimizin ve emek siyasetimizin fabrika kapılarının dışındaki emekçi gruplarını, farklı sömürü ilişkilerini, mücadele formlarını ve olanaklarını da dikkate alarak çalışma sahasını genişletmesinden geçiyor.